

INTERVIEW

IN GESPREK MET
HOUGLERAAR
VOERMANS OVER
GRONDWETTEN

RECENSIE

**HOGERE DENK-
VAARDIGHEDEN**
HANDBOEK
VAKDIDACTIEK

ACHTERGROND

OMGAAN MET
POLARISATIE
EXTREME MENINGEN
IN DE KLAS

**MAATSCHAPPIJ
& WETENSCHAP**

BURGERSCHAP
ONDERWIJS
EN OMGEVING

'HOTSSENDE HOBBELKOETS NIET IN GRONDWET'

ProDemos

Gratis*

Beleef politiek Den Haag met de klas!

Save
the date!

“Mevrouw, waar zit Mark Rutte?”

Een goede vraag en dé kans om het verschil uit te leggen tussen kabinet en parlement. En waar kun je deze vraag nou beter beantwoorden dan in de Tweede Kamer zelf?

Laat politiek tot leven komen door met je klas het hart van de democratie te bezoeken. ProDemos biedt een interactief programma inclusief bezoek aan de Tweede Kamer en uitdagende werkvormen voor ieder niveau. Kom met de klas naar Politiek Den Haag!

Woensdag 15 april opent ProDemos om 12.00 uur 's middags de inschrijving van 'Politiek Den Haag voor Scholen' voor het schooljaar 2020/21. Zet het in je agenda en schrijf je die dag in op prodemos.nl/beleefpolitiekdenhaag.

* De educatieve programma's zijn gratis. Voor scholen in het voortgezet onderwijs is er een reiskostenregeling.

DISCUSSIE

Half februari kwam maatschappijleerminnend Nederland in de Grote Kerk van Den Haag bij elkaar. Naast het ontmoeten van oude bekenden, het afstruinen van de aanwezige kraampjes en, niet te vergeten, het bijwonen van boeiende lezingen en inspirerende workshops, voeren deelnemers

gesprekken over het vak. Bij de *M&P*-stand kregen we meerdere vragen en opmerkingen over de ingezonden brief van docent Jan Verwijlen over het vernieuwde maatschappijwetenschappenprogramma die in het vorige nummer stond. 'Mag ik op deze brief reageren? Ik ben het wel/niet eens met hetgeen de inzender stelt', luidde kort samengevat de vraag. 'Natuurlijk kan dat', antwoordden de aanwezige redactieleden. In redactievergaderingen merken we regelmatig op dat het aantal reacties op artikelen of ingezonden brieven voor een kritisch lezerspubliek als de onze al vele jaren opvallend

klein is. Mogelijk vinden discussies elders plaats, zoals tijdens de jaarlijkse Docentendag. Dat een ingezonden brief nu wel de nodige reacties oproept, waarvan deels in de vorm van aangeleverde teksten die u elders in dit nummer vindt, toont aan hoe kritisch of juist enthousiast docenten over het maatschappijwetenschappenprogramma zijn. Het is een discussie waarvoor wij in ons vakblad graag ruimte vrij willen maken. Dit geldt niet alleen voor dit thema. Schroomt u dus niet om uw commentaar of ideeën via ons blad met de rest van maatschappijleerminnend Nederland te delen.

IVO PERTIJS
hoofdredacteur

i.pertijs@maatschappijenpolitiek.nl

INHOUD

3 REDACTIONEEL	11 POLARISATIE	19 DOCENTENDAG	26 DEMOCRATISCH LABORATORIUM
4 HOOGLERAAR OVER GRONDWET	14 HANDBOEK VAKDIDACTIEK	20 MAATSCHAPPIJ & WETENSCHAP	28 RECENSIES
7 COLUMN	16 SPEL	24 VOX POPULI	30 NVLM
8 INGEZONDEN	18 DOCENTENAVOND	25 DIMENSIES	31 COLUMN

04

08

14

19

26

Wim Voermans (foto: Kiki Groot)

GRONDWET, GRUNDGESETZ, GRUNDLOV & CONSTITUTION

IDENTIFICATIE MET EN DOOR DE GRONDWET

Wim Voermans bracht afgelopen najaar het boek *Het verhaal van de grondwet* uit. Een onderzoek naar het fenomeen (wereldwijde) grondwetsgroei. Eveneens is het boek een opgewekte zoektocht naar de factoren erkenning en vertrouwen in grondwettelijke samenlevingen.

Maatschappij & Politiek sprak met deze inspirerende hoogleraar Staats- en Bestuursrecht.

KOEN VOSSEN

Tijdens de afgelopen Docentendag sprak u tegen en met docenten maatschappijleer en burgerschap. Wat drijft u om dit soort groepen toe te spreken?

'Dit moeten ze gewoon weten: grondwetten doen ertoe. Ik maakte de hele tijd grappen als "De grondwet, die is saai". De notities eruit zijn daarentegen helemaal niet saai. De tekst is saai. Dat zijn spelregels. Net als KNVB-regels saai zijn om te lezen, maar het spel is heel interessant. Waar gaat dat spel eigenlijk om? Daar ben ik in dit boek ingedoken. Waarom heeft de hele wereld opeens grondwetten? Dit is een van de grootste verhalen van onze tijd!'

Een onderbelicht verhaal?

'Ja. We beginnen nu langzaam door te hebben hoe grondwetten werken en wat voor soort aantrekkingskracht ze hebben. In wezen is het een verhaaltje over *leiderschap* en *erkenning*. Erkenning is dan bijvoorbeeld een recht: dat jij tegen meerderheidsbesluitvorming beschermd bent, of door de toekenning van een *identiteit* of een grondrecht dat je als individu toestaat iets tegen de meerderheid in te brengen (stemrecht, vrijheid van meningsuiting enzovoorts). Bijna alle grondwetten beschermen tegenwoordig wel individuele rechten en vele kennen het groepsorganisatieprincipe van de 'democratie' met roulerend leiderschap en meerderheidsbesluitvorming. De meeste grondwetten zijn tegenwoordig van het liberaal-democratische soort waarin meerderheden beslissen, maar ook individuen en minderheden erkenning en bescherming in een grondwet krijgen. Dit systeem slaat enorm aan; althans als ik aan het einde van de pijplijn kijk: 189 landen hebben zo'n ding.'

Dat verhaal van de grondwetsgroei koppelt u ook aan het idee van groepsidentiteiten.

'Dat verhaal van de grondwet is zo aantrekkelijk omdat het een aantal bood-

schappen afvuurt. De grote boodschap is "wij zijn een wij". Dat verhaal over die groep kun je op allerlei manieren verzinnen. Op de voorkant van mijn boek [zie pagina 6] zie je dit verhaal in één beeld: een eedverbond. De afgebeelde Franse afgevaardigden uit 1789 zweren daar loyaliteit aan elkaar. De stralen die door de hoge vensters vallen verwijzen naar een soort profaan Pinksteren. De geest van de Verlichting komt over de afgevaardigden heen. Je ziet dat iedereen een plek heeft. Alle standen komen hier bij elkaar en vinden elkaar. Belangrijk is om te begrijpen dat deze gebeurtenis van de eed nog plaatsvond voor de Jakobijnse revolutie. Na een duizendjarig koninkrijk wordt alles ineens anders. Toch voelen alle standen zich in deze nieuwe groep van het nieuwe Frankrijk thuis. Iedereen heeft zijn rol. Op één persoon na: Joseph Martin-Dauch. Op de schets staat hij aan de zijkant en op het uiteindelijke schilderij is hij weggevalen.'

**'DOOR DE
VERLICHTING
ZIJN WE
DE GEBRUIKEN
EN GEWOONTEN
UIT DE OERTIJD
KWIJTGERAAKT.'**

U bent vrij positief over de het fenomeen grondwet, maar om met Joseph Martin-Dauch mee te gaan in zijn afwijzing... wat zijn redenen om negatief over grondwetten te zijn?

'Sommige mensen moeten niets van de Verlichtingsideeën hebben. Door de Verlichting zijn we de gebruiken en gewoonten uit de oertijd kwijtgeraakt. Je kunt

dan zeggen dat een grondwet een artificieel instrument is om iets te bewerkstelligen; een werktuig. De vraag is of je zo wel aan samenlevingen kunt sleutelen. Er zijn er die denken dat dat niet kan, dat je een gemeenschap niet moet *willen* maken. Velen in het Verenigd Koninkrijk denken op deze manier. Die zeggen: *leven, leiderschap* en *rollen in een groep* regel je niet via een bestelbrief in een grondwet. Dat moet rijpen. Grondwetten zijn volgens hen perverse pogingen om ergens naar toe te sturen.

Daarnaast zeggen critici dat je niet moet denken dat wanneer je iets op papier opschrijft je daarmee een soort software voor de samenleving hebt gemaakt waarvan regels automatisch worden uitgevoerd. Een samenleving kent namelijk een eigen dynamiek. Ook zijn veel grondwetten eigenlijk nep-grondwetten. Er staat weliswaar iets op papier, maar er wordt niet naar geleefd, zoals door onderdrukkende regimes die zichzelf een medaille omspelden, terwijl ze die eigenlijk niet verdienen. De grondwet als schaamlap.'

GIDSDOCUMENTEN

'Sommige denkers, waar ik mij toe reken, geloven echter dat het de mensheid nog aardig lukt om zichzelf te verbeteren en dat verandering valt te sturen - zelfs op korte termijn, in één generatie. Zo werden in 2000 door de Verenigde Naties de millenniumdoelen vastgesteld. Die millenniumdoelen gingen over *minder honger* en *minder kindersterfte* en van *hogere taligheid* tot *betere watertoegang* in de wereld per 2020. Veel somberaars wezen erop dat zulke torenhoge ambities nooit haalbaar zouden zijn, maar de misantropen kregen ongelijk en hoe! Bijna alle millenniumdoelen zijn gehaald en dat in minder dan twintig jaar. De doelen zijn hier en daar zelfs ruim overschreden. Het is gewoon gelukt. Af en toe een punt op de horizon zetten - en dit eerst vooral met pen en papier - is helemaal niet erg. Het wil namelijk best wel eens lukken.

Dit soort documenten, de millenniumdoelen, het (klimaat)akkoord van Parijs, maar ook grondwetten dienen nogal eens als gidsdocumenten. Door de tijd

Het Eedverbond, zoals afgebeeld op het omslag van het boek van Wim Voermans. Tijdens dit overleg (1789) op de kaatsbaan werd de *Verklaring van de rechten van de mens en de burger* geschreven door adel, geestelijke en derde stand (illustratie: Jacques-Louis David: *De eed op de kaatsbaan*)

heen bewijzen grondwetten hun efficiëntie als gidsdocument, zelfs al worden lang niet alle grondwettelijke regels nageleefd. Er komen steeds meer nieuwe grondwetten. Driekwart daarvan is van na 1975. Circa 98 procent van alle landen ter wereld heeft tegenwoordig een geschreven grondwet. Weliswaar leeft ongeveer 40 procent van die landen niet naar de regels van hun eigen grondwet en loopt het aantal 'echte' democratieën zorgwekkend achteruit (wat de grondwet er ook over beweert), toch blijven grondwetten bestaan (ze worden door de meeste regimes niet ingetrokken) en worden mensen er toch door geïnspireerd. De grondwet wordt dan wel niet door alle overheden goed toegepast, maar er zijn altijd mensen die hun grondwetten lezen en denken: "Dit is toch de bedoeling". Ook andere landen controleren elkaar op elkaars grondwet: "Rusland met je mooie constitutie. Het klopt niet wat je doet!", en "China, je hebt een constitutie, maar je leeft er niet naar". Daar hebben die landen zeker last van.'

In welke zin heeft China daar dan last van?

'Het is niet leuk om internationaal ergens op te worden aangesproken. Het vertrouwen van de internationale gemeenschap neemt af en dat kan ook de

handel weer raken. We hebben allemaal een beeld van China, maar in dit land zijn de ontwikkelingen het grootst. Alles wat China momenteel bereikt is in zekere zin fenomenaal. Het is aan de ene kant een surveillancemaatschappij, zeker, maar aan de andere kant wordt daar hard gewerkt om armoede op te lossen; met klinkende resultaten. Het politieke systeem zit veel minder vast in het zadel dan onder Mao. Dat zien we nu ook met het coronavirus. Chinezen worden zelfbewuster en daar speelt de grondwet een rol bij. Op termijn gaat de Chinese overheid daar meer last van krijgen. Al betekent dat nog niet dat de Chinezen daarmee een soort prototype westerlingen zullen worden.'

In diverse tabellen en wereldkaarten laat u zien dat er momenteel sprake is van een hoge mate van convergerende grondwetten. Is het dan een kwestie van tijd dat landen als China en Hongarije een eigen grondwetidee ontwikkelen?

'Wellicht, maar dan wel op hun eigen voorwaarden. Momenteel zien we, na bestudering van alle grondwetsteksten, dat er steeds meer sprake van eenheidsworst is. De inhoud van de grondwetten trekt naar elkaar toe en er komt steeds meer overlap. Er beginnen ook grondwetfamilies te ontstaan, met groepen van grondwetten die onderling meer dan

72 procent inhoudelijke overeenkomsten kennen, en dat samentrekken - die convergentie - groeit nog steeds; althans op papier. Dit zegt nog niets over de werkelijkheid.

Gelijkenis op papier zegt nog weinig. Ik denk niet dat het Hongaars grondwettelijk systeem snel op dat van Nederland gaat lijken. Ons belangrijkste constitutionele principe is *polderen*: een overlegcultuur die altijd naar brede meerderheden zoekt. Daar staat niets over in onze Grondwet. Toch geldt in Nederland de helft-plus-een van de stemmen eigenlijk niet als een echte meerderheid. Dat vinden wij niet en dat doen we ook niet. De meerderheden in de Tweede Kamer, bij stemmingen, zijn meestal ook veel groter. Wij zijn een land van meerderheden met bizar veel minder-

heden. Bij de Hongaren zijn, als ik het van een afstand bekijk, *identiteit* en *autonomie* de belangrijkste principes. Zij zijn zich nu al meer dan 120 jaar aan het los vechten van het Hongaars-Oostenrijkse rijk en alle daarna komende regimes. Nog steeds! Hoe belangrijk dat is kunnen wij niet begrijpen. Zij zijn bezig met *autonomie* en alle vormen van kritiek zijn een inbreuk op de erkenning van de Hongaarse identiteit.

Ik ben niet somber over de toekomst van Hongarije. Het gaat hen lukken om het gat te dichten tussen wat er in de grondwet staat en de werkelijkheid - tenminste als ze die grondwet niet verminken zoals ze nu van plan zijn. Net als in China. Daar houden ze zich bezig met heel andere zaken dan *Rule of Law*, individualiteit en de *vrijheidsrechten van het individu*. Zij hechten meer belang aan *confuciaanse principes*, zoals wijsheid. Je moet leiders niet binden aan het recht, maar opvoeden in wijsheid.'

U ziet de Grondwet als een vorm van literatuur en sprekende beelden. Daardoor besteedt u een deel van uw boek aan de iconografie van de grondwet. Welke beelden moeten wij leerlingen meegeven?

'Wat middelbare scholieren meestal moeilijk snappen is dat ze in een tijdsgewricht leven. Ik was in de jaren zeven-

tig scholier en we waren toen natuurlijk hartstikke links. Je snapt dan niet hoe bijzonder dat is ten opzichte van een eerdere periode. Het recente verleden werd als slecht en verwerpelijk afgeschilderd; dat uiteindelijk misschien wel meeviel. Je moet leren begrijpen wat de relatieve positie van een tijdsgewricht is en wat daarin belangrijk was en is. Hoe ervaren we ons *wij* nu, hoe deden we dat vroeger? Volgens welke regels, welke symbolen en voorstellingen? Hoe zien *wij* onszelf als orde, als gemeenschap? Het meeste daarvan staat niet in grondwettelijke regels zelf, maar hoort wel tot de grondwettelijke orde.

Een goed voorbeeld van hoe we dat samen beleven, is bijvoorbeeld Prinsjesdag. Welke regel of belang wordt er nou gediend met een rit van zeshonderd meter van twee sprookjesfiguren in een hotsende hobbelloets naar een of ander middeleeuws gebouw? Laat leerlingen hierop reflecteren: wat heeft zoiets met de grondwet te maken? De koetsrit staat er namelijk niet in, maar maakt wel degelijk deel uit van dat bestel.

Het zou leuk zijn dat te spiegelen aan de Amerikaanse manier van grondwetsbeleving. De Verenigde Staten hebben de *Bellamy Salute*: "*I pledge allegiance to the flag*". Zien we daar iets constitutioneels of staatsrechtelijks in? Zowel het Nederlandse als Amerikaanse voorbeeld zijn grote momenten. Het raakt mensen. Je wordt onderdeel van het grotere verhaal. De *Bellamy Salute* heeft eigenlijk niets met de Amerikaanse Constitutie te maken. Die is ontstaan als commerciële stunt in 1892, maar drukt op de een of andere manier goed de boodschap van het *wij* van de Amerikaanse grondwet uit. Veel Amerikanen denken dat de *Salute* in hun grondwet staat en in 1788 is bedacht. Dat is dus niet het geval, maar hij sluit wel heel goed aan bij het verhaal van die grondwet. Ook bij Prinsjesdag wordt je zo in het verhaal van ons bestel getrokken door de aanwezigheid van de koning en de nette pakken. Je ziet dan als het ware: dit hebben we voor je klaar staan, zo doen we dat in Nederland. Mensen zijn bezig hun *wij* te beleven. Stel leerlingen de vraag: schrijf alles op wat je van de Nederlandse en Amerikaanse Grondwet weet. Dat leert ons hoe grondwetten bij ons binnenkomen. Als je snapt hoe betekenisystemen werken kunnen je dat gebruiken om te vergelijken, te onderbouwen en te overtuigen. Dat zou ik doen, maar volgens mij doen jullie dat al! Vertel ze niet: "Zo zijn de grondwettelijke regels van a tot z en wat jij dacht klopt niet". Dat zit ze alleen maar in de weg. De kern, hoe het werkt, daar kunnen jonge mensen heel goed achter komen.'◆

STEF

ALLEEN MAAR LEUKE MENSEN

Mijn vriendin moest weer eens even slikken toen ik zei dat ik erg naar de 14e februari uitkeek en het in plaats van Valentijnsdag om de Docentendag maatschappijleer bleek te gaan. Tsja. Ze verwijt me mij nog weleens een gebrek aan sensitiviteit en daar heeft ze ook vaak een punt (ja, ze leest de column), maar Valentijnsdag is echt flauwekul en het is belachelijk dat we daar zo massaal gehoor aan geven - maar dat is een andere column. Fijn dat er dus ook iets anders was gepland.

Mooi om te zien dat ik op de Docentendag niet de enige was wiens Valentijn het vak maatschappijleer bleek te zijn. Het is werkelijk een feestje om in de Grote Kerk in Den Haag bij elkaar te komen. Waar je op school toch die knorrige docent van scheikunde hebt, die te blij docent biologie en die vreemde docent beeldende vorming, zijn er op de Docentendag alleen maar leuke mensen. Ik heb zelfs niemand op sandalen met witte sokken gezien. Ik sprak wel mensen uit heel Nederland, jong en oud, net afgestudeerd of langer in het vak. Werkend in het praktijkonderwijs, mbo, havo of als lerarenopleider. Ieder op zijn manier betrokken, kritisch en bovenal enthousiast.

Hulde voor de studente maatschappijleer die ik sprak. Ze was als enige van haar studiejaar, maar ook van haar stageschool naar de Docentendag gekomen. Haar collega's op school hadden er niet zoveel mee. Dat hoorde ik die dag wel meer. Leraren die aan hun school zijn vastgekoekt, weinig meer op hebben met de vakbroeders en -zusters in het land. Zonde! Een sterk betrokken netwerk van leraren maatschappijleer is belangrijk, zeker als je met veel plezier je vak wilt blijven geven. In onderwijsland gebeurt er veel, ook rondom onze vakken, hoe zichtbaarder wij zijn, hoe groter onze invloed.

Ik roep vaker op tot betrokkenheid, maar op de Docentendag ervaar je die gelijkgestemdheid en proef je het enthousiasme voor ons mooie vak. Het geeft je de energie die je nodig hebt om het vak beter te profileren, te strijden voor meer uren, bevoegde collega's en alle makkes waar we op school mee te maken hebben. Want je collega's in het land voeren dezelfde strijd, uit liefde voor het vak!

Spreek ik je volgend jaar? ◆

STEF VAN DER LINDEN
(*maatschappijleer.net*)

Reactie op de brief 'Bezwaren nieuwe programma maatschappijwetenschappen' van Jan Verwijlen

Wat doe ik dan de resterende 2,5 jaar?', vroeg een collega, die van de aanloop naar de nieuwe eindtermen zo goed als niets had meegekregen en de begrippenkaart met hoofd- en kernconcepten bekeek. Ik, daarentegen, was naar alle voorbereidende bijeenkomsten geweest om me optimaal op het nieuwe programma voor te bereiden. Ik was daar ook voorstander van. Het oude programma was eigenlijk vooral context. Sociale wetenschappen hadden het vak te lang links laten liggen in plaats van er een kans in te zien potentiële studenten warm te maken voor hun vak. Leerlingen vroegen vaak, met lichte teleurstelling in hun stem: 'Wat is nu eigenlijk het verschil met maatschappijleer?'. 'Dat je hier examen in gaat doen', was dan het weinig overtuigende antwoord.

Nu we inmiddels wat ervaring hebben opgedaan en het stof van de vernieuwing wat is neergedaald, begint het toch ook bij mij enigszins te wringen en te schuren. De ingezonden brief van Jan Verwijlen in *M&P* van februari jongstleden, is me dan ook uit het hart gegrepen.

Van leerlingen hoor ik (te vaak) bijvoorbeeld: 'Ik heb maatschappijwetenschappen gekozen, omdat ik na het vwo Rechten wil gaan studeren, maar ik vind daar niets van terug. Het vak valt me eigenlijk tegen'. Ook al doe ik elke dag weer mijn stinkende best om het vak voor hen relevant te maken, ik begrijp hen eerlijk gezegd wel.

Ik sluit niet uit dat dat tot op zekere hoogte te maken heeft met de groeipijnen die een nieuw vak (en vooral de verantwoordelijke docent) nu eenmaal moet doormaken. Ik moet het programma weer net zo in de vingers krijgen zoals dat met het oude programma het geval was. Maar steeds vaker bekruipt me het gevoel dat de nadruk op hoofd- en kernconcepten leidt tot een goedkope, oppervlakkige truc, die suggereert dat je daarmee de hele sociale werkelijkheid kunt analyseren en begrijpen - zonder samenbindende, onderliggende theorie.

Mijn lessen zijn niet alleen maar docentgestuurd. In twee van de drie lessen kunnen de leerlingen zelf invulling aan het programma geven: op maandag geef ik uitleg over een of twee paragrafen uit het boek (Seneca), waarbij ik de historische context vervang door een actuelere; op woensdag kiezen de leerlingen voor opdrachten, de voorbereiding van een presentatie of werken ze aan een oefen-SO; en op vrijdag hebben we een presentatie waarbij een leerling een actualiteit van de afgelopen week analyseert aan de hand van zelfgekozen kernconcepten om er na afloop met de klas over te debatteren. Na de presentatie werken ze de opdracht uit in een portfolio (bedankt, Han Noordink, voor deze opdracht).

Maar het lukt me niet de leerlingen hiervoor te enthousiasmeren. Ondanks het feit dat de actualiteit een veel prominenter plek heeft gekregen lukt het me niet om maatschappijwetenschappen relevant voor ze te maken.

In havo-4 laat ik ze veel aan *doe*-opdrachten werken. De concepten moeten ze dan als gereedschap gebruiken, om bijvoorbeeld de cultuurverschillen tussen generaties te onderzoeken of een poster over de jongerencultuur op het platteland te maken. 'Dus bij het bouwen van de Paasbult ontstaat groepsvorming en wordt de onderlinge sociale cohesie versterkt?'. Dat wisten ze natuurlijk allang, maar nu moeten ze er definities aan plakken. Ze hebben nauwelijks door wat ze daar precies mee moeten. De opdrachten leveren dan ook teleurstellend weinig (diepgaande) analyse op. Ik merk dat dat vooral komt door het gebrek aan een samenhangende, theoretische ondergrond.

Een leerling die van havo-5, waar hij nog het laatste examen 'oude stijl' heeft gemaakt, naar het vwo is overgestapt: 'Ik vind dit maar vaag. Ik vond maatschappijwetenschappen op de havo leuk en interessant. Daar heb ik veel geleerd over politieke besluitvorming en de rechtsstaat. Nu gaat het vooral over definities'. Dan wordt meteen duidelijk wat er mis is met het nieuwe programma. De hoofd- en kernconcepten leiden niet of nauwelijks tot nieuwe kennis. De leerinhouden zijn vaag. Dat werd pijnlijk duidelijk op een bijeenkomst bij het College voor Toetsen en Examens (CvTE) waarbij docenten examens moesten beoordelen. Bij de beoordeling van een antwoord van een examenkandidaat op een vraag waarbij vier punten waren te verdienen, kwamen alle mogelijke score-categorieën voor. Bij hetzelfde antwoord waren er dus docenten die nul punten aan het antwoord toekenden, alsook een, twee, drie of zelfs vier punten. De discussie die werd gevoerd is vooral semantisch van aard: staan alle noodzakelijke elementen van de definitie in het antwoord?

Het CvTE reageerde droogjes met de vaststelling dat artikel 3.3 van het correctievoorschrift waarschijnlijk een belangrijke rol zal spelen in de gesprekken tussen de eerste en tweede corrector.

Bij een dergelijke grote interpretatie verschillen zullen gesprekken dan eenvoudig in conflicten omslaan.

Ik ben het dan ook hartgrondig met Verwijlen eens als hij stelt dat het ontbreekt aan een duidelijke thematische aanpak, waarbij binnen elk thema (of context) leerinhouden uit de sociologie, politicologie, psychologie en het recht naar voren zouden moeten komen. Ik ben er met hem van overtuigd dat we met zo'n aanpak leerlingen beter bedienen en beter op een vervolgopleiding voorbereiden. ♦

MARTIN REITH

docent maatschappijleer en -wetenschappen,
Twents Carmel College De Thij in Oldenzaal

Het primaat ligt bij de concepten

Wat moeten leerlingen leren? Dit is de belangrijkste vraag die Jan Verwijlen opwerpt met zijn ingezonden brief over zijn bezwaren tegen het nieuwe programma maatschappijwetenschappen. Dat is denk ik een niet te negeren verdienste van zijn noodgekreet, want het is een terechte vraag.

Verwijlen richt zijn pijlen voornamelijk tegen het academische karakter van het recent ingevoerde maatschappijwetenschappen. Dit punt van zijn kritiek laat zien hoe moeilijk het is om te formuleren wat leerlingen zouden moeten leren. Aan de ene kant vindt Verwijlen dat het programma 'schrikbarend weinig pre-academische content' bevat, aan de andere kant spreekt hij over leerinhouden die 'uitermate gekunsteld en academisch' zijn gelabeld.

In het midden blijft helaas wat Verwijlen met 'academisch' bedoelt en dus blijft het onderscheid tussen pre-academisch en academisch onduidelijk. Temeer omdat Verwijlen zich ook ergert aan de tegeltjeswijsheden, die het programma zouden sieren. Zijn wrevel hierover verheldert zijn punt niet, want dergelijke wijsheden zijn pre-academisch noch academisch. Desalniettemin snijdt zijn brief een interessant punt aan: hoe academisch moet maatschappijwetenschappen zijn en wat houdt dat precies in?

In elk geval behoren de hoofd- en kernconcepten volgens Verwijlen niet thuis in het programma, want hij doet ze af als 'nietszeggende abstracte containerbegrippen'. Dat deze concepten abstract, en dus academisch, zijn, is ontegenzeggelijk waar. Uit deze constatering volgt echter niet dat ze misstaan in een programma dat leerlingen op hoger onderwijs voorbereidt. De bedoeling van een dergelijk programma is dat leerlingen leren nadenken met behulp van concepten die nu eenmaal per definitie abstract zijn. Wetenschappelijke en daarvan afgeleide kennis bestaat bij de gratie van het gebruik van abstracte concepten. Met zijn voorstel deze concepten te schrappen, gooit Verwijlen het kind met het badwater weg.

Waar wringt de schoen nu precies bij Verwijlen? Hij huldigt een opmerkelijke opvatting over wat 'academisch' inhoudt. Want ook Verwijlen wil dat leerlingen 'iets' academisch leren, te weten 'leerinhouden uit de sociologie, psychologie, politicologie, culturele antropologie en het recht'. Met deze leerinhouden is niets mis, hoewel ik de economie mis. Mijn schoen knelt op een andere plek: Verwijlen vertelt ons niet wat leerlingen met deze leerinhouden moeten aanvangen. Wat bedoelt hij? Is het de bedoeling dat leerlingen zich de feiten en inzichten uit de genoemde wetenschappen 'eigen maken', wat dat ook mogen betekenen? En wat is daar 'academisch' aan?

In feite gaat deze discussie over de vraag of het maatschappijwetenschappenprogramma op thema's, en de daarbij behorende leerinhouden, moet zijn gebaseerd of op concepten.¹ Het nieuwe programma vormt een terechte poging om dat laatste te bewerkstelligen. Natuurlijk doet de inhoud er nog steeds toe, maar deze is bedoeld om leerlingen te leren wat de betekenis van concepten is en hoe je met deze concepten over maatschappelijke vraagstukken kunt nadenken; met andere woorden: hoe ze de transfer van bekende naar onbekende contexten kunnen maken. De leerinhouden zijn inderdaad onontbeerlijk, zij het in 'dienende' zin; ze dienen als materiaal waarmee leerlingen met behulp van concepten kunnen leren nadenken. Dus ook de concepten zijn onontbeerlijk, want nadenken doe je nu eenmaal met behulp van concepten. Daarom verdienen zij het primaat boven de leerinhouden. Het gaat er per slot van rekening om dat leerlingen 'de transfer' kunnen maken.

Het verwijt over de wijdlopiegheid van de syllabi en de problemen bij de examinering zijn misschien terecht, maar raken niet de kern van de discussie. Syllabi kunnen worden herschreven, docenten kunnen leren zich anders op te stellen.

Dat we leerlingen moeten leren denken met behulp van abstracte concepten, staat voor mij als een paal boven water. Hoe zouden zij anders kunnen participeren in een alsmaar complexere wereld? Zou niet alleen al deze vraag hen niet enthousiast voor maatschappijwetenschappen kunnen maken? ♦

Noot

1. Zie: Julie Stern, e.a., *Tools for teaching Conceptual Understanding*, Corwin, Thousand Oaks, 2017

ROB VAN DEN BOORN

vakdidacticus aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen en Fontys Lerarenopleiding in Tilburg.

‘Maatschappijwetenschappen is hét vak waar we wat aan hebben gehad’

Graag reageer ik op de stevige ingezonden brief van Jan Verwijlen. Niet alleen om er mijn eigen ervaringen naast te zetten, maar ook om er op te wijzen dat de pilot van zes jaar een schat aan positieve ervaringen en reacties opleverde op basis waarvan het programma definitief werd ingevoerd. Als pilotdocent heb ik sinds 2011 ervaring met het nieuwe programma. Ik heb dus veel tijd gehad om het in de vingers te krijgen en deel het doemscenario van Verwijlen niet. Zeker niet zelfs.

Als je op een verjaardagsfeestje moet uitleggen waarom het vak Duits zo mooi is, ga je ook niet een deel van de grammatica als onregelmatige werkwoorden opsommen om de waarde en de schoonheid van de taal te illustreren. Zo werkt dat ook bij maatschappijwetenschappen. Ik laat mijn leerlingen zien dat maatschappijwetenschappen de samenleving bestudeert, actuele kwesties uit het nieuws bespreekt en daarbij gebruikmaakt van sociologische en politicologische kennis; niet door abstracte definities op te voeren, maar aan de hand van voorbeelden uit de voorgeschreven contexten, net zoals we dat voorheen met de thema’s deden. Veel meer dan bij het oude thematische programma biedt het nieuwe programma aangrijpingspunten om te actualiteit te bespreken: de uitbraak van het coronavirus dat in de media de vraag oproept of het einde van de *globalisering* nabij is, en de discussie over de macht van Donald Trump in aanloop naar de nieuwe verkiezingen. Beide kernconcepten zijn heel concreet te maken in dergelijke contexten. Het kiezen van krachtige en inspirerende contexten is zeer belangrijk in het nieuwe maatschappijwetenschappen.

Op mijn school is gelukkig geen sprake van terugloop in de keuze voor maatschappijwetenschappen (25 procent van de M-profielleerlingen kiest dit vak) en maatschappijwetenschappen krijgt de volle steun van onze schoolleiding. Op de Open Dag krijg ik een sticker op mijn lokaal om dat nog maar eens te benadrukken. Een stijging of daling in het aantal leerlingen lijkt me trouwens zelden monocausaal te verklaren.

De laatste jaren horen we van de leerlingen terug dat het nieuwe maatschappijwetenschappen juist goed bij vervolgstudies aansluit. Niet alleen bij sociale wetenschappen, politicologie of sociologie. ‘Maatschappijwetenschappen is *het* vak waar we wat aan hebben gehad’, aldus deze leerlingen. De leerlingen met maatschappijwetenschappen hebben echt een voorsprong. Het is een idee om hen in de voorlichting te betrekken.

Het tweede bezwaar van Verwijlen betreft ‘een *overkill* aan vaardigheden en heel weinig inhoud in vergelijking met de oude thema’s.’ Het zal ook Verwijlen niet zijn ontgaan dat in de voorlichting over de veranderingen bij maatschappijwetenschappen is gewezen op het nieuwe doel ervan: inzicht verwerven in plaats van het reproduceren van thematische kennis; dit vanuit het idee dat leerlingen met hun conceptuele kennis

Stedelijk Gymnasium Nijmegen promoot tijdens de Open Dag het kiezen voor maatschappijwetenschappen in de bovenbouw (foto: Niels Hoendervanger)

ook voor hen nieuwe maatschappelijke vraagstukken kunnen analyseren. Dat laten mijn leerlingen ook zien als zij met behulp van kernconcepten een nieuwsitem bespreken - en dat waarderen ze ook in de evaluaties na het eindexamen. Bij de oude thema’s was het in de *overkill* aan detailkennis voor leerlingen veel moeilijker een rode draad te onderscheiden.

Verwijlen heeft helemaal gelijk dat het nakijken van dergelijke examenvragen ingewikkelder is. Het College voor Toetsen en Examens is al jaren bezig met onderzoek en aanwijzingen voor docenten om scherp te stellen wat wel en niet goed kan worden gerekend. Dat kost tijd, maar vraagt ook om inzicht bij de docenten hoe ze leerlingen voorbereiden op een examen waarin leerlingen stapsgewijs laten zien welke conceptuele kennis ze hebben verworven.

Mijn examenresultaten zijn trouwens heel goed, maar dat waren ze ook wel met het oude programma. Het verschil zit hem erin dat de beste cijfers nu worden gehaald door leerlingen die daadwerkelijk inzicht hebben gekregen in de materie van maatschappelijke vraagstukken, en niet langer door de leerlingen met het beste geheugen. Om een van mijn leerlingen te citeren na het lezen van de ingezonden brief van Verwijlen: ‘Ik vind eigenlijk dat er nog steeds te veel feitjes in de nieuwe examens worden gevraagd.’ ♦

NIELS HOENDERVANGER

docent maatschappijwetenschappen,
Stedelijk Gymnasium Nijmegen

HANDVATTEN VOOR OMGAAN MET POLARISATIE IN DE KLAS

'TERUG NAAR EIGEN LAND'

Na vijf jaar lesgeven op het mbo besloot Yaël Weening haar eerstegraadsbevoegdheid in deeltijd te halen. Voor haar vakdidactisch ontwerponderzoek onderzocht zij hoe je als docent het beste om kunt gaan met extreme meningen en polarisatie in de klas.

YAËL WEENING

'Gadverdamme, mevrouw, doe weg!', schreeuwt Kevin door de klas wanneer ik voor een opdracht over reclame een foto van de twee zoenende mannen laat zien. 'Tfoe!', zegt Mohammed in het Arabisch alsof hij spuugt. Zijn buurman voegt er nog aan toe dat twee zoenende mannen écht niet hoort. 'Niet hoort?!', antwoord ik vol verbazing en een tikkeltje opvliegerig. 'U wilt toch ook niet dat uw kinderen zo'n reclame zien', zegt Rachid. 'Natuurlijk wil ik wel dat mijn kinderen dit zien. Ze moeten begrijpen dat het volkomen normaal is om te zoenen, te vrijen of te houden van iemand van hetzelfde geslacht.' Ineens kijkt iedereen mij aan of ik een alien ben. 'En twee vrouwen? Dat vinden jullie zeker geil hè?' Nu barst de spreekwoordelijke bom in het lokaal. 'Een stelletje hypocrieten zijn jullie', zeg ik al hoofdschuddend. Na afloop van de les komt Merel naar mij toe lopen: 'Als ze homo's vies vinden, moeten ze lekker terug naar hun eigen land, toch?'. 'Eigen land? Maar ze zijn toch in Nederland geboren?' 'U begrijpt toch wat ik bedoel, al dat soort jongens zijn hetzelfde.' Ze knipoogt naar me en loopt de klas uit. Verward blijf ik alleen achter in het lokaal. Dit had ik beter kunnen aanpakken.

CONTROVERSIËLE ONDERWERPEN

'Homo's zijn viezeriken. Asielzoekers zijn gelukzoekende testosteronbommen. Marokkanen zijn crimineel en woonwagewoners zijn tokkies.' Het zijn geen gekopieerde uitingen van een socialemediaplatform maar uitspraken in mijn lessen. Regelmatig staan studenten lijnrecht tegenover elkaar. Ook veel van mijn collega's in het mbo geven aan het lastig te vinden om met tegenstellingen en extreme meningen in de klas om te gaan. De een negeert het en gaat over tot de orde van de dag, de ander snoert hen de mond of verwijderd de student uit het klaslokaal.

Opvallend is dat docenten die burgerschap in het mbo doceren geen bevoegdheid voor het vak burgerschap (maatschappijleer/maatschappijwetenschappen) hoeven te hebben, maar met elke willekeurige bevoegdheid of een Pedagogisch Didactisch Getuigschrift (PDG) het vak kunnen doceren. Hierdoor missen ze vaak de kennis over het aangaan van moeilijke gesprekken. Stichting School en Veiligheid (SSV) geeft trainingen op scholen waar vraag is naar het leren op de juiste manier met controversiële onderwerpen, of zelfs polarisatie in de klas, om te gaan. Veel scholen laten de trainingen links liggen. De gratis

trainingen, bereikte sinds 2015 vijfduizend professionals van basisscholen, middelbare scholen en mbo-scholen. Dit is 2 procent van alle docenten, waarvan slechts 253 mbo-docenten in Nederland in vier jaar tijd.

POLARISATIE

Met behulp van het denkkader van Bart Brandsma (2016) voor omgaan met polarisatie ging ik allereerst zelf aan de slag in mijn lessen.

- Als je polarisatie in de klas wilt verminderen, moet de mening van de docent over controversiële onderwerpen niet worden gegeven (neutraliteit).
- Als je polarisatie in de klas wilt verminderen, moet je niet proberen om de polen te bestrijden, maar het midden versterken (*be 'the silent'*).
- Als je polarisatie in de klas wil verminderen, moet je het gehele vraagstuk centraal stellen en niet de voor of tegenargumenten centraal stellen (brandstof).
- Als je polarisatie in de klas wilt verminderen moet de docent zijn eigen oordeel opschorten en studenten niet veroordelen om hun mening (gedachteconstructie).

Iedereen doet aan polarisatie. De afkeurende houding die ik automatisch aannam wanneer iemand iets zei dat niet in mijn straatje paste moest ik aan de kant zetten. Het zou niet alleen mijzelf, maar ook de studenten belemmeren iets van de andere kant te bekijken; iets dat in dit vak juist zo belangrijk is. Wonder boven wonder doorbrak ik na veel oefenen hiermee zelfs het wijzijdenken tijdens de pietendiscussie in de klas. Met als sleutel tot succes: het begrenzen op taalgebruik en discriminatie, maar het niet veroordelen van andere meningen.

ESCALATIE

Na deze prettige ervaringen in mijn eigen klaslokaal heb ik mijn ontwerponderzoek uitgebreid. Na een focusgroep-interview, waarbij ik acht mbo-docenten die in de Randstad het vak burgerschap geven naar hun ervaringen rondom polarisatie in de klas

vroeg, was ik redelijk geschokt. Slechts twee van de acht docenten wisten goed om te gaan met extreme uitingen in de klas. Bij de andere zes escaleerde het regelmatig. Ook gaf het grootste gedeelte zelfs aan veel controversiële onderwerpen te vermijden, uit angst voor escalaties in het klaslokaal. 'Zodra er sprake van een escalatie is merk ik dat ik de studenten kwijt ben. Niets van wat ik zeg komt dan nog bij hen binnen', verklaart een docent. Een andere docent voegt hieraan toe: 'Ze blijven vaak hangen en geven geen echte argumenten. Je kunt niets meer bereiken, dan zit je muurvast.' Ook bevestigen zij: 'Vaak staan de meningen van de studenten zo ver uit elkaar, ze willen niet naar elkaar luisteren, noch naar mij'. Alle docenten gaven aan dat de vraag naar handvatten om met deze situaties om te gaan groot is.

PRAKTIJK

Alle docenten geven aan dat het soms erg lastig is neutraal te blijven, omdat sommige uitspraken je persoonlijk kunnen raken. Een docent verklaart: 'Als iets mij heel erg raakt, wil ik dat zij mijn mening overnemen. Ik ga dan harder praten, soms zelfs schreeuwen. Dan ben ik zo in die modus dat ik niet voor tegenargumenten opensta. Mijn stem wordt hoog. Ik hoor hoe ik nog harder ga praten. De klas wordt druk. Laatst nog schreeuwde ik dat het mijn taak is om ze te overtuigen dat homofilie geen ziekte is. Achteraf hoor ik mijzelf schreeuwen en denk ik: waarom laat ik mij zo kennen?'

Een andere docent vult aan: 'Het gevoel voor bijvoorbeeld het behoud van de traditionele Zwarte Piet zit zo diep bij deze groep. Je kunt ze nergens mee overtuigen. Ze willen de andere kant van het verhaal niet zien. Dan wordt er een extreme uitspraak gedaan en ga ik er met gestrekt been in. Dan denk ik later dat ik hier anders op had moeten reageren.'

'Veel studenten denken zwart-wit. Asielzoekers, vluchtelingen, allochtonen, buitenlanders, alles gaat op één hoop. Ze hebben bijvoorbeeld in de Pietendiscussie het gevoel dat hun iets wordt afgepakt. Ze kunnen het niet opbrengen om naar een andere mening te luisteren. Ze blijven vaak hangen en luisteren niet naar elkaars argumenten. Soms kun je niets verder bereiken, dan zit je muurvast,' bevestigt de hele groep docenten.

In klassen waar maximale polarisatie werd ervaren werd een docent zelfs de zondebok: 'Het heeft mij in veel klassen de kop gekost door te zeggen dat ik een islamitische achtergrond heb maar niet geloof. Volgens een groepje islamitische jongens was ik een afvallige hoer. Ik zou volgens hen regelrecht naar de hel gaan. Ik merk dat ik de studenten met een islamitische achtergrond kwijt ben zodra ik vertel dat ik niet meer in Allah geloof'.

Veel docenten vinden het lastig om met tegenstellingen en extreme meningen in de klas om te gaan (foto: Giovanni Dell'Orto)

(advertentie)

8 mei 2020
SAVE THE DATE
Democratisch Laboratorium

Radboud Universiteit Nijmegen opent een nieuw expertisecentrum voor democratie: het Democratisch Laboratorium.

KOM LANGS BIJ DE KICK-OFF OP VRIJDAG 8 MEI.

Volg een middagprogramma met interessante workshops rondom het thema democratie en maak kennis met Demos, een spel over de essentie van democratische besluitvorming, speciaal ontwikkeld voor het onderwijs.

Nieuwsgierig? Kijk voor meer informatie en
 vooraanmelding op www.ru.nl/demos.

Radboud Universiteit

SCHOLING

Na dit openhartige focusgroep-interview heb ik de docenten vervolgens een korte training gegeven gebaseerd op de theorie van Brandsma en op mijn eigen ervaringen. Ik heb hun een aantal handvatten meegegeven om beter in te kunnen spelen op polarisatie in de klas. De acht docenten zijn hier zes weken lang mee aan de slag gegaan - met succes. Bij twee docenten ging het roer om in de klas. De andere zes zijn veel bewuster geworden van hun belangrijke rol in de klas.

'Ze proberen je continu uit de tent te lokken, want ze willen zo graag jouw mening weten. Ik heb veel bewuster discussies over moeilijke onderwerpen op feiten gevoerd. In plaats van te kijken naar wat de ander vindt probeer ik het puur over de feiten te hebben.' De docenten die moeilijkheden ervaarden merkten allemaal dat je minder beladen discussies krijgt als je het over feiten hebt. Het wordt dan niet echt persoonlijk en je leert ze met een helicopterview naar de situatie te kijken. 'Al die jaren wist ik niet hoe ik er mee om moest gaan. Na de scholing ben ik de discussie op een hoger niveau aangegaan. Ik gaf mijn mening niet en ik merkte dat dit heel erg hielp. Ik liet ze met elkaar in gesprek gaan, maar ik ging er zelf buiten staan en zei dat het niet om mij ging.'

Een andere docent vult aan: 'Door op de achtergrond te blijven merk ik dat het succes heeft. Ik ben minder gaan zenden en meer gaan ontvangen.'

Er komt veel waardevolle informatie uit de studenten. We luisteren meer naar elkaar en hebben begrip voor elkaars standpunten. Ik heb eindelijk weer een goede relatie met deze klas. Ik dacht echt "Zoek het uit jullie", maar op dit moment zit alles weer goed en dat had ik niet durven hopen. Voor mij werkt het echt!'

NUANCE

Docenten willen van nature de leerlingen de 'juiste' mening opleggen. Dit blijkt averechts te werken. Hierdoor versterkt de sterke mening van de student juist. Het is voor veel docenten erg lastig om zich neutraal en onverschillig op te stellen, omdat sommige opmerkingen de docent persoonlijk kunnen raken. Doordat de Wet Educatie en Beroepsonderwijs (WEB) de regeling voor onderwijsbevoegdheden in het mbo heeft afgeschaft en te weinig scholen van de trainingen van SSV gebruikmaken, ontbreekt het aan kennis onder docenten die burgerschap doceren. Dit is een groot gemis. Door studenten op de juiste manier met elkaar in gesprek te laten gaan is het mogelijk de nuance met elkaar te vinden. Als dit op een verkeerde manier gebeurt zal de nuance ver te zoeken zijn en de tegenstellingen in mbo-classes alleen maar versterken. ◆

Yaël Weening is docent Loopbaan en Burgerschap en studieloopbaanbegeleider bij mboRijnland.

BURGERSCHAP, DIFFERENTIATIE EN HOGERE DENKVAARDIGHEDEN

Eind vorig jaar verscheen het nieuwe *Handboek vakdidactiek maatschappijleer*. In de vorige *M&P* las u een verslag van de presentatiemiddag op 1 november 2019. Een nieuw handboek was noodzakelijk, omdat - zo lezen we in het voorwoord - er in de afgelopen tien jaar in maatschappijleerland het nodige is veranderd. Het handboek blijkt ingrijpend te zijn herschreven. Wat is er in de nieuwe versie veranderd en waarom zouden we het moeten aanschaffen?

VINCENT DE GEUS

Wat direct opvalt is dat het nieuwe handboek een stukje dunner is geworden. Waar de editie van 2010 nog uit 447 pagina's bestond, bestaat het nieuwe handboek uit 361 pagina's tekst. Bovendien beslaat een bladzijde in het nieuwe handboek 42 regels tekst in plaats van de 44 regels die elke pagina in het boek van 2010 telde. Je kunt je afvragen wat een dunner boek rechtvaardigt. Wordt meer kennis als vanzelfsprekend beschouwd? Heeft het vak aan belang ingeboet of hebben de auteurs gemeend een dunner boek te moeten schrijven omdat we sinds 2010 allemaal - ja, ook docenten - minder lezen?

Het blijkt dat het tweede deel uit het oude handboek (met achtergrondkennis over de hoofddomeinen van Maatschappijleer) is geschrapt. Opfriskennis over Parlementaire Democratie, Rechtsstaat, Pluriforme Samenleving en Verzorgingsstaat zullen we voortaan dus uit een ander boek moeten halen. In de plaats hiervan schenkt het nieuwe handboek meer aandacht aan andere zaken. Waar in 2010 nog een klein hoofdstuk aan burgerschap werd gewijd, kan burgerschap in het nieuwe handboek op twee flinke hoofdstukken rekenen. Ook aan didactische modellen schenkt het nieuwe handboek meer aandacht en is een hoofdstuk aan hogere denkvaardigheden toegekend. Ten slotte zien we dat het nieuwe handboek zich eigentijds toont met een hoofdstuk over differentiatie.

INTENTIE

Wat is eigenlijk de intentie van dit nieuwe handboek? De inleiding van het handboek stelt dat het boek tot inzet heeft om 'docenten handvatten te bieden waarmee zij het best mogelijke onderwijs kunnen ontwikkelen - en dus om minder afhankelijk te worden van wat methoden aan lesmateriaal bieden'. Terecht spreekt het handboek de wens uit dat docenten zich onafhankelijker van lesmethoden opstellen. Als docent wil je graag regisseur van je lessen zijn en geen lijdend voorwerp van de methode die je gebruikt. Dat het handboek de intentie heeft om docenten minder afhankelijk van lesmethoden te laten zijn, wordt ook verderop in het handboek duidelijk.

Zo wordt in het handboek de vraag gesteld waarom veel docenten eigenlijk nadruk op kennis van Europese politieke instituties leggen terwijl we met lessen maatschappijleer over Europa ook naar het bereiken van attitudedoelen kunnen streven? Ook elders in het boek worden lesmethoden bekritiseerd: 'in de maatschappijleerlesboeken/-methoden wordt bijna geen aandacht besteed aan onderzoek (doen) en het leren interpreteren van grafieken en tabellen en andere onderzoeksgegevens'. De auteurs stellen vervolgens dat dit jammer is omdat jongeren in staat moeten zijn om onderzoeksgegevens kritisch te kunnen bekijken.

WERKVORMEN

Leidt het vernieuwde handboek ertoe dat we in lessen meer aandacht gaan schenken aan attitudedoelen op het gebied van Europese politiek en dat we leerlingen kritischer met onderzoeksgegevens aan de slag laten gaan? Ik vrees van niet. In het drukke bestaan van een docent is het namelijk fijn dat veel lesmethoden kant-en-klare werkvormen aanbieden en het nieuwe handboek voorziet hier niet in. Sterker nog, waar de editie uit 2010 nog wel een gebundeld deel aan werkvormen bevatte, is dit deel juist uit de nieuwe editie van het handboek geschrapt. Waar werkvormen in het nieuwe handboek wel worden geboden, staan ze niet meer gebundeld, maar kriskras door het boek. Wat biedt het nieuwe handboek wel? Meer aandacht voor burgerschap, meer aandacht voor differentiatie en meer aandacht voor hogere denkvaardigheden.

BURGERSCHAP

Laten we eerst ingaan op wat het handboek over burgerschap stelt. Volgens het handboek is burgerschapsonderwijs een taak van de gehele school. Het krijgt aandacht binnen geschiedenis, aardrijkskunde, levensbeschouwing, filosofie, bij talen en zelfs bij wiskunde. Bovendien gaat burgerschap over pedagogische omgangsvormen en daar moet binnen de gehele schoolcarrière van een leerling aandacht voor zijn. Wel stelt het handboek dat politieke en maatschappelijke vorming van leerlingen centraal staan binnen maatschappijleer. Wanneer we hiermee in de lespraktijk bezig zijn, zijn we bezig met onze burgerschapsopdracht.

Het handboek uit flinke kritiek op burgerschapsonderwijs in Nederland. Ook in internationaal vergelijkend perspectief scoort Nederland niet goed. Het handboek stelt echter dat dit niet zozeer aan de individuele docent Maatschappijleer ligt, maar aan het feit dat burgerschapsonderwijs op veel scholen geen teemaangelegenheid is.

DIFFERENTIATIE

Net als over burgerschap valt er ook veel over differentiatie te zeggen, maar wat moeten we hiermee binnen maatschappijleer? Misschien niet zoveel als we wellicht zouden denken. Sterker nog: misschien is maatschappijleer juist het vak waarbij we niet naar differentiatie moeten streven. Het handboek schenkt aandacht aan de visie van hoogleraar Eddie Denessen. Volgens hem is differentiatie niet wenselijk als het om burgerschapsdoelen gaat. Differentiatie scheidt leerlingen van elkaar en maakt het lastig elkaar te ontmoeten. Juist binnen maatschappijleer - wanneer standpunten van verschillende groepen leerlingen worden uitgewisseld - gaan de argumenten van Denessen op. Voor andere onderdelen waarin sprake is van kennis en inzicht biedt differentiatie kansen om leerlingen uit te dagen. Het handboek komt met voorbeelden van gedifferentieerd maatschappijleeronderwijs die voor de ervaren docent interessant zijn. De beginnende docent, of de docent zonder tijd, kan houvast hebben aan het feit dat differentiatie binnen het vak maatschappijleer wellicht minder nastrevenswaardig is dan binnen andere vakken.

HOGERE DENKVAARDIGHEDEN

Ten slotte is er in de nieuwe editie van het handboek veel aandacht voor hogere denkvaardigheden. Onder hogere denkvaardigheden wordt verstaan: analyseren, evalueren en creëren. Deze vaardigheden zijn onderwijsdoelen. Bovendien leidt aandacht volgens de auteurs voor hogere denkvaardigheden tot een verbetering van leerresultaten. Binnen maatschappijleer lijken vooral de volgende hogere denkvaardigheden centraal te staan: classificeren, vergelijken en causaal redeneren. Het handboek toont enkele mogelijkheden om leerlingen in deze denkvaardigheden te trainen. Zo kun je leerlingen oorzaak-gevolgredeneringen laten maken op het gebied van criminaliteit of integratievraagstukken. Ook biedt het handboek leuke ideeën op het gebied van scenario-denken.

CONCLUSIE

Het nieuwe handboek is interessanter geworden voor docenten die zich sterker in burgerschap, differentiatie en hogere denkvaardigheden willen verdiepen. Voor docenten die graag achtergrondkennis op het gebied van de thema's van maatschappijleer willen bijspijkeren en voor docenten die kant-en-klare werkvormen willen gebruiken, is het nieuwe handboek minder interessant geworden. Alle goede bedoelingen ten spijt zal het nieuwe handboek er niet toe leiden dat meer docenten structureel een groter deel van hun tijd zullen gebruiken om 'het best mogelijke onderwijs te ontwikkelen', zoals de auteurs dit voor ogen hebben. Het handboek biedt veel inspiratie, maar met tijd als beperkende factor is het bieden van inspiratie niet voldoende om dit best mogelijke onderwijs te bieden. Ook de komende jaren zullen de verschillende lesmethoden daarom waarschijnlijk een grote rol blijven spelen in het onderwijs dat we ontwikkelen. ♦

MEER AANDACHT VOOR TAALSTEUN

Het vernieuwde *Handboek vakdidactiek Maatschappijleer* is alweer enige tijd in gebruik en vele pennen zijn erdoor beroerd; de een wat enthousiaster dan de ander. Zoals Vincent de Geus al opmerkt is de vernieuwing (deels) een reactie op lesmethode-afhankelijkheid. Een streven dat je veel hoort, maar wel nog een hele kluit. Hiervoor worden in het nieuwe handboek diverse instrumenten meegegeven.

KOEN VOSSEN

Als een van de didactische principes zie je het concept *taalsteun* terugkomen. Dit principe is, mijns inziens, vooralsnog een van de meest onderbelichte instrumenten van de docent. Het is dan ook fijn, dat hier meer aandacht voor komt. Gezien de beperkte capaciteit van het werkgeheugen van leerlingen is het wijs om te schematiseren en te tekenen. Het 'vertaalde' hoeft dan niet actief te worden herinnerd, waardoor er 'denkruimte' ontstaat.

Monisme: wanneer parlement (met name de coalitie-fracties in de Tweede Kamer) en kabinet, vooral formeel en achter de schermen, relatief nauw met elkaar samenwerken en afspraken met elkaar maken.

Dualisme: een situatie waarin het parlement (met name de coalitiefracties in de Tweede Kamer) en het kabinet relatief onafhankelijk van elkaar opereren en hun eigen afzonderlijke verantwoordelijkheden benadrukken.

Taalsteun-variant:

$M = K < 3 P$ (ofwel monisme is dat het kabinet en het parlement 'innig' zijn).

$D = K < 3 P$ (ofwel dualisme is dat het kabinet en het parlement 'niet-innig' zijn).

In de leerpsychologie heet dit 'tekenen' van begrippen/concepten *Dual Coding*. Door een combinatie van woord en beeld worden kennisseenheden sneller verinnerlijkt¹; niet geheel onbelangrijk om kennis goed en snel eigen te maken.

TWEEDIMENSIONAAL

Deze taalsteun is in het handboek terug te zien in de *causale redeneerschema's*, maar ook in *Diamond Nine* en *Coleman's Boat*, *VENN-diagram* en in *conceptuele sleutelschema's*. Voornamelijk met de *Diamond Nine* en *Coleman's Boat* heb ik afgelopen periode geprobeerd me in mijn lespraktijk eigen te maken. Een flinke kluit, en dan niet omdat leerlingen dit te complex vinden - al vinden zij dit wel wennen in het begin - maar vooral omdat de syllabi en methoden tweedimensionaal staan beschreven. 'De natie staat is zus en zo ontstaan en vervolgens dit en dat'. Het zijn feitjes, rijtjes, opsommingen, terwijl *Diamond Nine* en *Coleman's Boat* samenhang tussen concepten en niveaus veronderstellen. Dit wordt in *concept based curriculum* driedimensionaal genoemd² en (deels) binnen het maatschappijwetenschappenprogramma opgelost door te werken met visies en paradigma's (het laatste alleen in het vwo-programma).

DRIEDIMENSIONAAL

Als we werkelijk inzicht willen krijgen in de moderne samenleving zijn de complexiteit van de 'sociale werkelijkheid' en (taalsteun) modellen als *Diamond Nine* en *Coleman's Boat* essentieel. We hebben diverse programma's die vooral in de vorm van tweedimensies zijn geschreven, terwijl de 'sociale werkelijkheid' driedimensionaal is. Meer uitgewerkte vormen zijn hiervan essentieel en een welkome aanvulling voor de toekomst. ♦

Noten

1. www.vernieuwenderwijs.nl/dual-coding-codeer-leerstof-dubbel-in-je-brein.
2. <https://blog.mindresearch.org/blog/schemas-deep-conceptual-understanding>.

LAKS-SPELLEN SPELEN

DIALOOG EN ONDERLING BEGRIP

Wie aan het Landelijk Actie Komitee Scholieren (het LAKS) denkt, denkt waarschijnlijk niet direct aan lesmateriaal voor maatschappijleer. Toch heeft het LAKS twee spellen ontwikkeld die goed binnen maatschappijleer kunnen worden gespeeld: *Schoolgebouwd* over democratie en medezeggenschap en *Wat zijn jouw kansen?* over sociale ongelijkheid.

VINCENT DE GEUS

'Beide spellen helpen bij het aanleren van vaardigheden voor de eenentwintigste eeuw', aldus Nienke Luijckx, algemeen bestuurslid bij het LAKS, 'Het was al heel lang een doel om een spel te ontwikkelen waarbij leerlingen over medezeggenschap leren. Met *Schoolgebouwd* is dit gelukt!'. Luijckx vertelt enthousiast over het ontwikkelde spel. Binnen *Schoolgebouwd* leren leerlingen over medezeggenschap en worden ze geconfronteerd met allerlei dilemma's op scholen, bijvoorbeeld over gezond en ongezond eten dat in een schoolkantine te koop zou moeten zijn. Het spel is ontwikkeld om leerlingen te introduceren in de wereld van de medezeggenschap.

Het spel *Wat zijn jouw kansen?* bevindt zich in een gevorderd stadium, maar is nog niet helemaal af. In dit spel draait het om de keuzen die twee verschillende jongeren willen en kunnen maken. Luijckx: 'In het licht van politieke discussies over bijvoorbeeld de vrijwillige ouderbijdrage op scholen, is dit ook een heel actueel spel. Tijdens dit spel ontstaat een mooi gesprek tussen leerlingen en om die redenen vinden we het heel waardevol dat dit spel kan worden gespeeld'.

DIALOOG

Zowel in *Schoolgebouwd* als in *Wat zijn jouw kansen?* staat de dialoog tussen leerlingen centraal. Beide spellen beogen het onderlinge begrip te vergroten. Luijckx: 'De spellen helpen leerlingen om zich in iemand anders te verplaatsen. Ze gaan zaken vanuit een ander perspectief bekijken'. Ook dragen de spellen bij aan 'zelfverantwoordelijk leren'. Volgens Luijckx zijn dit goede voorbeelden van vaardigheden die in de eenentwintigste eeuw van belang zijn. Zij geeft aan dat leerlingen *Schoolgebouwd* onder meer kunnen spelen als ze bezig zijn met lessen over besluitvorming, inspraak, werk en vakbonden. *Wat zijn jouw kansen?* kunnen leerlingen goed spelen als sociaaleconomische verschillen en ongelijkheid centraal staan in de lessen.

Voor de aanvraag van de spellen kunnen docenten contact opnemen met het LAKS via info@LAKS.nl. ♦

SCHOOLGEBOUWD

Leerlingen moeten zich in dit spel inleven in een ouder, een leraar, een lid van de directie of een leerling. Met fysieke kaarten en digitale hulpmiddelen wordt het mogelijk binnen een lesuur gezamenlijk te komen tot antwoorden op vragen als: 'Hoe kan cyberpesten worden tegengegaan?', 'Moet er minder huiswerk worden opgegeven?' en 'Hoe kan de populariteit van schoolfeesten toenemen?'.

De klas wordt over vier groepen verdeeld: leraren, ouders, directie en leerlingen. Binnen enkele minuten moeten de verschillende groepen een van de voorgestelde oplossingen selecteren. Afhankelijk van de gekozen oplossing levert dit wel/geen *bouwsteen* op. De bouwstenen zijn nodig om gezamenlijk verder aan school te bouwen. Het is niet mogelijk voor één groep om het spel te winnen. Lukt het de groepen *leraren*, *ouders*, *directie* en *leerlingen* namelijk niet tot gezamenlijke oplossingen te komen dan zal een deel van de school niet verder kunnen worden opgebouwd en verliest iedereen.

Volgens Luijckx wordt het spel voornamelijk in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs gespeeld: 'We hebben het opgedeeld in moeilijke en gemakkelijke vraagstukken. Moeilijkere vraagstukken gaan over financiële kwesties en ook bijvoorbeeld over de positie van LHBTI-leerlingen. Makkelijkere vraagstukken gaan bijvoorbeeld over huiswerk of over gezond eten in de schoolkantine'.

Schoolgebouwd is in 2018 in opdracht van het LAKS met subsidie van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap ontwikkeld. Met de feedback die het LAKS het afgelopen jaar ontvangen heeft, werkt de organisatie aan een verbeterde versie. Docenten kunnen het spel via het LAKS aanvragen en op elk moment zelf in een les met leerlingen spelen.

WAT ZIJN JOUW KANSEN?

Wat zijn jouw kansen? begint met een presentatie en een uitleg. Daarna start het spel. Aan de hand van beeldfragmenten volgen leerlingen twee jongeren in de kansenongelijkheid op hun scholen. Ze ervaren wat de jongeren meemaken en zien voor welke keuzen ze worden gesteld. De leerlingen beslissen vervolgens welke keuzen zij in bepaalde situaties zouden maken. Hierbij maken ze gebruik van hun smartphone. Met nieuwe beeldfragmenten worden de gevolgen van een gemaakte keuze in beeld gebracht. Luijckx: 'Met het spel wordt bij leerlingen bewustzijn over sociale ongelijkheid gecreëerd en voeren leerlingen hier een gesprek over met elkaar'. Leerlingen ervaren wat de mogelijkheden zijn om met weinig geld of juist met veel geld voor verschillende keuzen te worden gesteld.

Dit spel is momenteel nog in ontwikkeling, maar is vorig jaar wel al op enkele scholen gespeeld. Deze scholen zijn door het LAKS benaderd. Inmiddels is het spel echter wel zo ver ontwikkeld dat scholen deelname aan het spel zelf bij het LAKS kunnen aanvragen.

In tegenstelling tot bij *Schoolgebouwd* kiezen veel docenten ervoor dit spel te laten begeleiden door een bestuurslid van het LAKS, vanwege de gevoeligheid van het onderwerp. *Wat zijn jouw kansen?* duurt ongeveer twee uur en kan door twintig tot honderd leerlingen tegelijkertijd worden gespeeld.

MEDIA EN POLITIEK

'Meer waarheid en nuance, meer inhoud en meer mildheid', was de wens van de deelnemers aan de panel-discussie aan het eind van de Docentenavond, 13 februari jongstleden, in de sfeervolle Gotische Zaal van paleis Kneuterdijk... en dat kregen ze: een thema-avond over de verhouding tussen media en politiek.

CHRISTA VAN ZEGGEREN

Docentenavond in het Paleis Kneuterdijk (foto: Sedi van Loon)

Na een enthousiast welkomstwoord van gastheer Pieter-Bas Beekman, hoofd Communicatie van de Raad van State, vertelde VVD-Tweede Kamerlid Sophie Hermans, tevens oud-voorlichter van Mark Rutte, dat het een wereld van verschil is om als voorlichter te spreken of als Kamerlid. Er is niemand die je souffleert en uit angst om fouten te maken geef je soms antwoorden die je niet wilt geven om een warrig verhaal te voorkomen. D66-hoofd Voorlichting Daan Bonenkamp vulde aan dat Rob Jetten bij zijn eerste confrontatie met de pers - pas drie dagen in functie als fractievoorzitter - koos voor de veilige weg en daarmee een slechte start maakte die hem meteen de naam 'Robot Jetten' opleverde. Volgens parlementair journalist Carla Joosten (*Elsevier*) ging dat vroeger wel anders. Ze herinnerde het publiek aan staatssecretaris Ien Dales die de opdringerige pers met haar handtasje weg mepte. Daarvoor zijn de huidige politici te bang, denkt Joosten. Ook vindt zij dat politici in een interview onafhankelijk zouden moeten kunnen spreken en niet moeten worden gestraft voor een eerlijk verhaal. Dit overkwam voormalig Tweede Kamerlid Sjoerd Potters (VVD) die na een interview met *Elsevier* door zijn fractie werd teruggefloten.

NIEUWS EN SPANNING

Politiek duider Peter Kee (NPO Radio 1 *De Nieuws BV*) vertelde dat ze bij het maken van een talkshow vooral op zoek zijn naar nieuws en spanning. De meeste kijkers hebben minder belangstelling voor een taai inhoudelijk verhaal. Het is lastig om te gaan met politici als gast omdat je ze enerzijds kritisch wilt bevragen en

anderzijds niet te hard kunt aanpakken uit angst dat ze niet meer bij je programma willen terugkomen. Op zich is faire kritiek geen probleem voor politici. Bij *De Wereld Draait Door* wilde presentator Matthijs van Nieuwkerk geen politici meer aan tafel omdat ze met meel in de mond spraken, niet het eerlijke verhaal vertelden. Wel zijn politieke duiders welkom.

Een goede voorbereiding voorafgaand aan een interview op televisie is noodzakelijk, zowel voor een redacteur als een voorlichter. Je hebt weinig aan een slecht voorbereide gast. Zo refereerde politiek strateeg Myrthe Hilkens aan een discussie tussen Frits Bolkestein en Hans van Mierlo in *Buitenhof*. Bolkestein had zich grondig voorbereid. Van Mierlo kwam onvoorbereid en maakte in de uitzending een relaxte indruk, maar zei eigenlijk niets.

Op de vraag hoe een week van een voorlichter eruitziet, antwoordde Bonenkamp dat het belangrijk voor hem is wat het publiek van D66 vindt. Hij wil graag dat D66 in talkshows aan tafel zit, zeker met verkiezingen in het achterhoofd.

MINDER INHOUD

In vroeger tijden ging het meer om de inhoud en was er minder drive om te scoren. Nu gaat het zoveel sneller en is de druk enorm. Na de openhartige paneldiscussie was het tijd voor vragen uit het publiek.

Waarom ligt de nadruk in interviews zo op *strijd*, terwijl het in de politiek juist gaat om het sluiten van compromissen? Leerlingen op school zien de politiek vooral als een gevecht. Verwordt politiek zo niet tot spel? Volgens Bonenkamp willen mensen graag bij een winnaar horen en wil de kiezer graag strijd zien. Soms moet je dan een steen in de vijver gooien. Politiek wordt zo ook laagdrempeliger voor mensen.

Hermans haakte aan met het voorbeeld van het debat tussen Mark Rutte en Thierry Baudet aan de vooravond van de Europese verkiezingen. De VVD wilde een lang debat omdat ze niet wilde dat Baudet nog meer kiezers bij de VVD zou weggapen. De VVD wilde dit debat per se op inhoud winnen en dat lukte.

Na een opmerking uit het publiek dat onderzoeksjournalistiek op televisie met bezuinigingen heeft te maken ('Aan talkshows geen gebrek, maar er is minder aandacht voor de verdieping') stelde Joosten dat de toekomst voor de journalistiek die van de onderzoeksjournalistiek is. Talkshows borduren voort op die verhalen. ♦

Christa van Zeggeren is verbonden aan ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat in Den Haag.

EREDIENST MAATSCHAPPIJLEER

Op 14 februari vond de Docentendag maatschappijleer plaats, waarbij tevens het vijftigjarig jubileum van het vak werd gevierd. Ook M&P is de eenenvijftigste jaargang ingegaan. Het moet daarom ook ongeveer de vijftigste Docentendag zijn geweest, al is dat niet nauwkeurig bijgehouden. In de beginjaren sprak men van leermiddelendagen, meestal in de Meervaart in Osdorp. Later werden Zwolle en Eindhoven de favoriete steden voor deze samenkomsten. Sinds een jaar of zeven is Den Haag de thuishaven. De traditie van enthousiasme met een grote opkomst is steeds in ere gehouden.

WOLTER BLANKERT

Het plenaire gedeelte vond plaats in de Grote Kerk, waar de strafpleiter Bénédicte Ficq de 'keynote-speech' hield. Zij is befaamd door grote drugszaken en door het proces tegen de tabaksindustrie en memoreerde dat ze wel tien cliënten door liquidaties heeft verloren.

Desondanks oogde zij ontspannen en toegankelijk, vrij van elke neiging tot dikdoenerij, anders dan sommige van haar vakbroeders.

De eerbiediging van de rechten van de verdachte behoort tot een van de fundamenteën van de rechtsstaat, zo betoogde zij. Het is de taak van de advocaat iedere verdachte de best mogelijke verdediging te bieden. De geheimhoudingsplicht is daarbij heilig, niets van wat tussen advocaat en verdachte wordt besproken is voor derden bestemd. Een verdachte mag zwijgen en liegen, hij staat niet onder ede en kan geen meened plegen. Niemand hoeft mee te werken aan zijn eigen veroordeling. Sommige mensen zijn daar niet blij mee, maar als je erover nadenkt is het logisch dat dit binnen een rechtsstaat vanzelfsprekend is.

Zij hield een vurig pleidooi alle mogelijkheden te benutten om scholieren buiten het criminele circuit te houden. Vaak, vanzelfsprekend niet altijd, komt criminaliteit voort uit problemen in de jeugd, ontwrichte gezinnen met normvervaging, slechte vrienden, foute idolen en wegvallen van grenzen als gevolg. Het ontbreken van een netwerk met 'fatsoenlijke' leden vormt vaak het hoofprobleem. Daarom is het zaak dat een leerkracht deskundige hulp inroept als hij de indruk heeft dat een leerling aan het ontsporen is. Laat de zaak niet sudderen: voorkomen is echt beter en gemakkelijker dan genezen. Ficq is graag bereid daarbij behulpzaam te zijn. Met haar uitgebreide netwerk is er meestal wel iemand die zo nodig wil inspringen.

REACTIES

Daarna bood Ficq ruimschoots de tijd voor vragen uit de zaal. Een vragensteller vond het vreemd dat een verdachte voordeel heeft van onrechtmatig verkregen bewijs. Degene die de regels overtreedt, meestal een onderzoeker, zou moeten worden gestraft, maar voor de straf zelf zou het niets mogen uitmaken. De raadvrouw was het daarmee volledig oneens. Onrechtmatig verkregen bewijs is bewijs dat niet had mogen bestaan, deze

regel benadrukt dat ook de overheid zich aan eigen regels moet houden; een kernmerk van de rechtsstaat.

Naar aanleiding van andere vragen bevestigde zij dat er psychopathische verdachten bestaan, zonder enige gewetensfunctie, die geen enkele vorm van spijt of berouw van bijvoorbeeld een moord hebben.

Verder stelde zij dat media een grote rol in strafprocessen zijn gaan spelen en dat dit meestal geen vooruitgang voor de onafhankelijke rechtspraak betekent.

Strafpleiter Bénédicte Ficq tijdens haar Docentendaglezing (foto: Bart van Vliet)

DIDAKTIEK

Na dit plenaire gedeelte van de Docentendag volgde de bekende cyclus van lezingen en workshops naar keuze, om weer plenair af te sluiten met een fascinerende presentatie van de performer Eveline van Rijswijk over een eeuw vrouwenemancipatie. Een ruim schooluur hield zij haar publiek in de ban met een fraaie demonstratie van didactiek in de praktijk: een leerzame, serieuze inhoud, met een persoonlijke inslag, aanprekende citaten en interactief waarbij ze de teugels geen moment liet vieren, met ingetogen humor, vrij van leukdoenerij. Werkelijk klasse.

Ingetogen was ook de overdracht van het voorzitterschap van de NVLM. Coen Gelinck nam afscheid als voorzitter ad interim, om door Marcel Mooijman te worden opgevolgd. ♦

MASTERONDERZOEK

DE VORMGEVING VAN HET BURGERSCHAPS-ONDERWIJS II

Een onderzoek naar de relatie tussen de vormgeving van het burgerschapsonderwijs en de eigen schoolomgeving in het Nederlandse onderwijs anno 2019 in twee delen.

RUBEN VAN RIEL & HANNEKE TUITHOF

In het eerste artikel in de laatste *M&P* van het afgelopen jaar is de relatie tussen de vormgeving van het burgerschapsonderwijs en de schoolomgeving uiteengezet, alsook hoe deze relatie door middel van de ecologische systeemtheorie nader kan worden onderzocht.¹ In dit deel zullen de uitkomsten van de schoolanalyses worden besproken aan de hand van een voorbeeld per school om de vormgeving te typeren. Vervolgens wordt het assenstelsel nader toegelicht en worden de scholen hierin gepositioneerd.

SCHOOL A

De eerste school is een scholengemeenschap voor mavo, havo en atheneum in het midden van Nederland, met ongeveer 1.600 leerlingen en 140 docenten. In het Schoolplan van 2016 ligt de focus op innovatie van duurzaamheid, burgerschapskunde en eenentwintigste-eeuwse vaardigheden. Voor zowel leerlingen als medewerkers wordt *goed burgerschap* omschreven als het meedoen aan maatschappelijke activiteiten binnen en buiten de school, met als voorbeeld de maatschappelijke stage.

Maatschappelijke stage

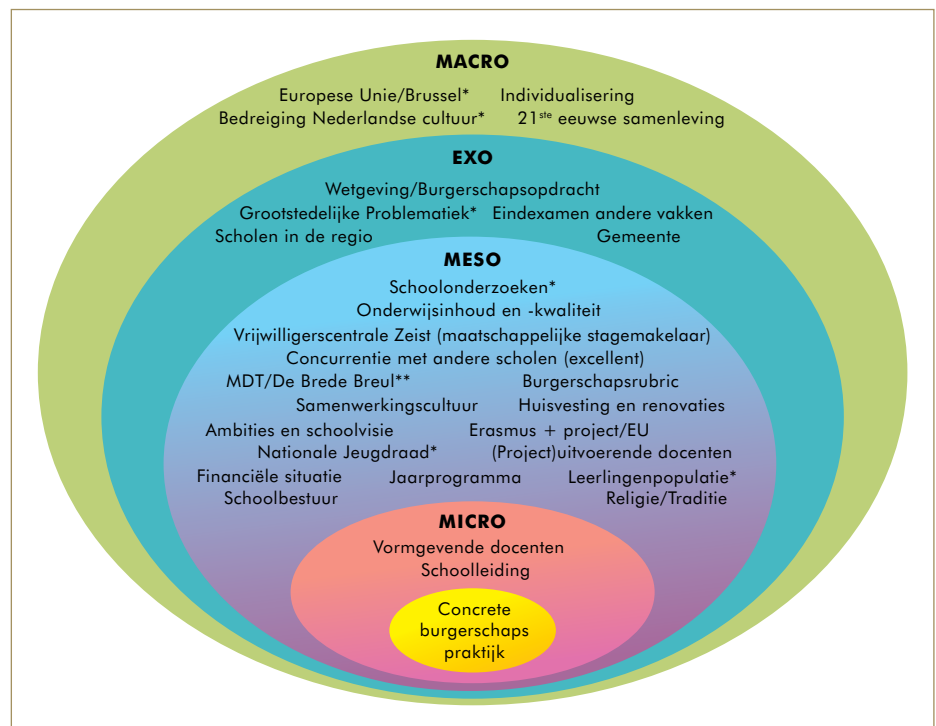
Vanuit persoonlijke overtuiging van de hoofdverantwoordelijken was er al vóór de wettelijke verplichting het plan om een maatschappelijke stage te organiseren. De verplichting werd, zeker gezien de subsidie per leerling, als een stimulans ervaren. De school werd opgenomen in

een convenant over de maatschappelijke stage en verbond zich daarmee aan een stagemakelaar.

Ondanks dat de stagemakelaar de instellingen en selectieprocedure organiseert, heeft de school wel invloed op de uitvoering. De hoofdverantwoordelijken zijn betrokken bij het selectieproces, onder-

houden contact met de instellingen en organiseren stagebezoeken door docenten. De schoolleiding ziet erop toe dat organisatie en uitvoering binnen de jaarplanning passen, er taakuren voor docenten zijn en de stagemakelaar wordt betaald. De stagemakelaar is een externe partij die de praktijk continueert, maar

Illustratie 1: Ecosysteem school A
Deze en de volgende illustratie is in samenwerking met illustrator en beeldredacteur Bram Dirven tot stand gekomen. De afgebeelde ecosysteem omvatten meer actoren dan in deze tekst besproken; zie hiervoor de scriptie waarnaar in het eerste artikel wordt verwezen.

de school als geheel is meer afhankelijk van de stagemakelaar dan andersom. Gebaseerd op dit voorbeeld kan de vormgeving als volgt worden getypeerd. De school hanteert een brede, algemene burgerschapsdefinitie om inhoudelijk te kunnen focussen op kennis, vaardigheden en houding, waarbij de nadruk op sociale ontwikkeling en verantwoordelijkheid ligt. Organisatorisch krijgen de vormgevers ruimte om hun eigen ideeën te realiseren. De vormgeving en uitvoering zijn daarmee in grote mate gebonden aan de vormgevers op de school. Daarom zijn deze, net als de schoolleiding, die over de uiteindelijke uitvoering beslist, opgenomen in het microsysteem van de school (zie illustratie 1). In dit persoonsgebonden vormgevingsmodel werken zij redelijk los van elkaar en zoeken waar nodig zelf steun bij omgevingsactoren om de concrete burgerschapspraktijken te realiseren. Hierdoor kan er een brede variëteit aan omgevingsactoren ontstaan die een bijdrage aan de vormgeving kunnen leveren (zie de actoren in het mesosysteem).

SCHOOL B

De tweede school is een havo- en vwo-school in het noordwesten van het land en telt ongeveer 1350 leerlingen en 130 docenten. Het Schoolplan van 2016 stelt de ontwikkeling tot zelfstandige en verantwoordelijke wereldburgers in de eenentwintigste-eeuwse samenleving centraal. Meer concreet wil de school haar leerlingen leren om een actieve bijdrage aan de schoolgemeenschap en de omgeving te leveren.

Spectra

Spectrascholair is een schooleigen orgaan dat curriculaire en buiten-curriculaire activiteiten organiseert en verbindt en daarmee 'het kloppend hart van de school' is. De school onderscheidt zich daarmee van andere in de regio. Het is een van de kernwaarden in de schoolvisie en het wordt ervaren als de 'ideale kweekvijver' waar leerlingen sociale en organisatorische vaardigheden ontwikkelen en zelfstandigheid centraal staat. Leerlingen, veelal in samenwerking met docenten, organiseren verschillende activiteiten waaraan andere leerlingen kunnen deelnemen. Hierbij kan worden gedacht aan een Valentijnsactie en een kerstmarkt waarvan de opbrengsten naar een goed doel gaan. Deze dubbelrol van leerlingen

Illustratie 2: Ecosysteem school B

maakt dat onderwijspraktijken door de vormgeving, en vice versa, worden beïnvloed. Zodoende is Spectra opgenomen in het microsysteem (zie illustratie 2).

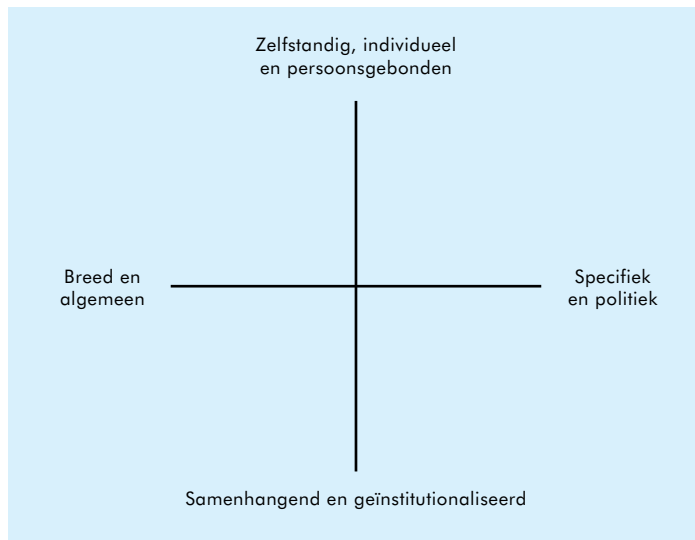
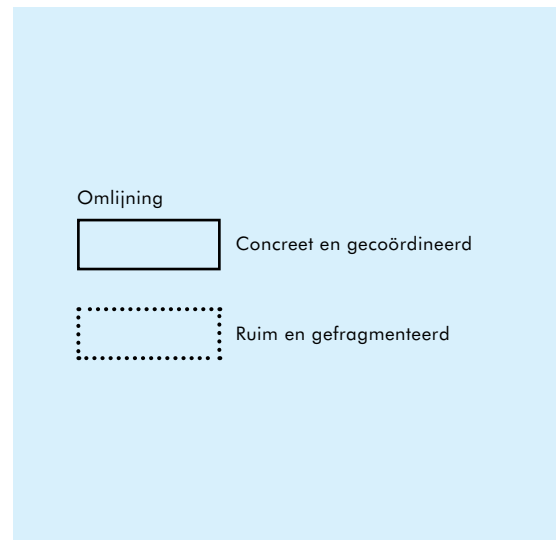
De vormgeving en uitvoering bestaat uit een aantal structuren die elk van invloed zijn op de vormgeving. Er is een docent met een halve aanstelling als Spectra-coördinator die toeziet op de haalbaarheid en relevantie van de activiteiten. Daarnaast zijn er ongeveer honderd leerlingen per jaar uit verschillende jaarlagen, eerstejaarsleerlingen en examenkandidaten uitgezonderd, actief in leerlingcommissies die verantwoordelijk zijn voor een eigen activiteit. Een aantal leerlingen verricht tegen een kleine vergoeding allerlei administratieve werkzaamheden ter ondersteuning van deze commissies. Spectra is via de jaarplanning en coördinatie verbonden aan de reizen en excursies georganiseerd door personeelsleden, waarbij de vaksecties verantwoordelijk zijn voor de vakinhoudelijke doelstellingen.

BURGERSCHAPSPERSPECTIEF

Het functioneren van Spectra is gebonden aan een aantal randvoorwaarden. Zij heeft haar eigen kantoor met voorzieningen waar leerlingen kunnen werken en overleggen. Ter organisatie van de activiteiten moeten de verschillende structuren contact opnemen met veelal particulieren in de omgeving. Deze groep

wordt daardoor in het mesosysteem van de school opgenomen (zie illustratie 2). De invloed van deze actoren wordt gestuurd door de jaarplanning en het beschikbare budget van de school. Dit vormt het kader voor de uitvoerders waardoor de invloed van actoren wordt gecoördineerd en het burgerschapsonderwijs wordt gecontinueerd.

De school hanteert een algemene burgerschapsdefinitie met de focus op een actieve bijdrage en verantwoordelijkheid van de leerling voor de school en haar omgeving. Vormgevers kunnen verschillende omgevingsactoren opnemen, maar hun invloed wordt door de concrete en gecoördineerde burgerschapsdefinitie gestuurd. De vormgeving en uitvoering zijn weliswaar persoonsafhankelijk, maar de kernwaarden, jaarplanning en het budget institutionaliseren de activiteiten. Er vindt een selectie plaats op basis van aansluiting bij de schoolvisie en de betaalbaarheid waar de schoolleiding op toeziet, vandaar de opnamen in het microsysteem (zie illustratie 2). Er is een soort van *survival of the fittest* waarin alleen de best aangepaste activiteiten doorgang vinden. Hoewel er binnen de school ook bedenkingen zijn of er met sommige activiteiten echt aan burgerschapsvorming wordt gedaan, hebben de praktijken een grote mate van samenhang.

VORMGEVINGSMODEL**EERSTE DIMENSIE BURGERSCHAPSDEFINITIE (SCHOOLVISIE)****TWEEDE DIMENSIE BURGERSCHAPSDEFINITIE (SCHOOLMISSIE)**

Schema 1: Schematische weergave vormgevingsmodellen en burgerschapsdefinities

SCHEMATISCHE WEERGAVEN

Hoewel de onderzochte scholen slechts twee mogelijke vormgevingen illustreren, is op basis daarvan bovenstaande schematische weergave opgesteld om de modellen en definities te kunnen kaderen en scholen daarin te positioneren (zie schema 1).

Alvorens nader in te gaan op de positionering zal dit schema nader worden toegelicht. De vormgevingsmodellen op de verticale as zijn als volgt te onderscheiden. Aan de ene kant is er een sterk persoons- en/of vaksectie-gebonden vormgeving, gekenmerkt door een zelfstandige en individuele uitvoering. Aan de andere kant is er een geïnstitutionaliseerde en samenhangende vormgeving, waarin samenwerking en samenhang typerend zijn voor de uitvoering. De modellen representeren de invloed van de omgevingsactoren, maar zijn niet te begrijpen zonder en afhankelijk van de gehanteerde burgerschapsdefinitie van de school en/of haar vormgevers.

Deze burgerschapsdefinitie kent twee dimensies. Op de horizontale as is de eerste dimensie of schoolvisie weergegeven: hoe wordt burgerschap gedefinieerd? Deze omvat een brede en al-

gemene definitie, waarin sociale ontwikkeling en verantwoordelijkheid centraal staan, en een specifiek en meer politieke formulering, waarin de focus ligt op het politiek betrokken zijn.

De omlijning van een school karakteriseert de tweede dimensie of schoolmissie: hoe wordt de schoolvisie gerealiseerd? Er kan een ruime en gefragmenteerde definitie worden gehanteerd, de gestreepte omlijning, waarin de overtuigingen en visies van de vormgevers doorslaggevend voor de vormgeving en praktijk lijken. Een school kan ook een concrete en gecoördineerde definitie hanteren, de gesloten omlijning, waardoor de vormgevers binnen de richtlijnen van de school werken.

POSITIONERING

In schema 2 zijn de beide scholen gepositioneerd in het assenstelsel van schema 1. Beide scholen hanteren een bredere, algemene burgerschapsdefinitie, maar verschillen in schoolmissie en vormgevingsmodel. De gefragmenteerde definitie op school A maakt dat omgevingsactoren een grote mate van zelfstandigheid binnen en invloed op de vormgeving hebben; hun invloed wordt nagenoeg niet door de school gestuurd.

De concrete en gecoördineerde definitie op school B maakt dat omgevingsactoren in het burgerschapskader van de school worden opgenomen en veel meer een ondersteunde rol hebben. De invloed van omgevingsactoren in een persoonsgebonden vormgeving is in vergelijking met een geïnstitutionaliseerde vormgeving groot. Op school A wordt de steun van omgevingsactoren omarmd en op school B in de vormgeving opgenomen.

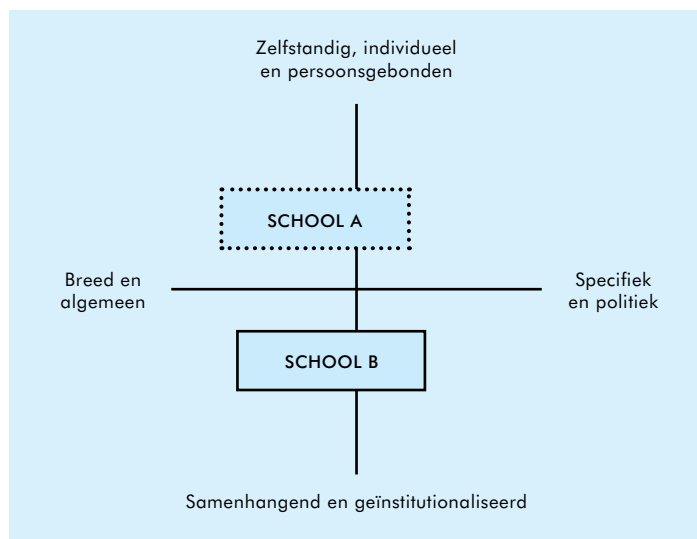
CONCLUSIE

Hoe de eigen schoolomgeving van invloed is op de vormgeving van het burgerschapsonderwijs, is afhankelijk van zowel de vormgeving als de definitie van de school. De vormgevingsmodellen geven aan hoe de vormgevers en omgevingsactoren zich tot de vormgeving verhouden. Dit lijkt samen te hangen met de schoolvisie en -missie.

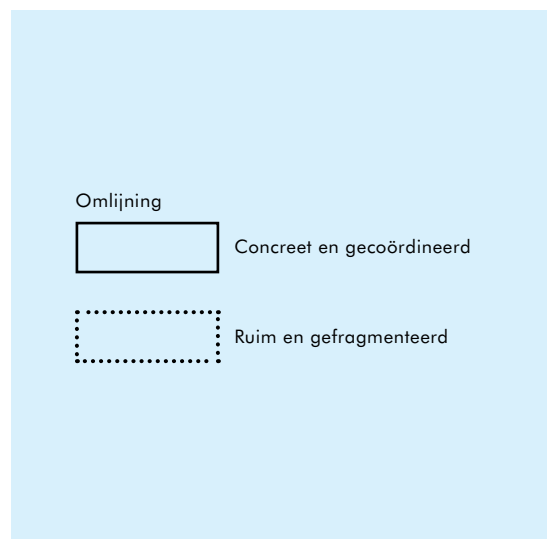
De verschillen tussen beide scholen maken duidelijk dat elke school haar eigen vormgeving en uitvoering heeft. Daaruit ontstaat niet alleen een breed palet aan unieke burgerschapsvormende programma's en projecten. Beide schoolsystemen laten zien dat er verschillende actoren in de omgeving aanwezig zijn.

VORMGEVINGSMODEL

EERSTE DIMENSIE BURGERSCHAPSDEFINITIE (SCHOOLVISIE)

TWEEDE DIMENSIE BURGERSCHAPSDEFINITIE (SCHOOLMISSIE)

Schema 2: Scholen in schematische weergave vormgevingsmodellen en burgerschapsdefinities

DILEMMA'S

Beide scholen kunnen een in praktijk werkbaar burgerschapsonderwijs realiseren, maar de vormgevers ervaren een aantal dilemma's. Een eerste dilemma betreft het weinig onderscheidende karakter van de brede burgerschapsdefinitie. Hoewel vormgevers benadrukken dat de algemene en politieke dimensie van burgerschap elkaar niet uitsluiten en vaak samengaan, wordt ertoe een onderscheid ervaren. Dit is weinig verrassend aangezien de burgerschapsopdracht zich op de pluriforme samenleving en op democratie en meningsvorming focust. Dit kan verklaren waarom scholen en/of vormgevers niet altijd goed weten wat er bereikt dient te worden en/of hoe dat moet gebeuren. Tegelijkertijd wordt vastgesteld dat van alles onder burgerschap kan worden verstaan en wordt er getwijfeld over wat daadwerkelijk burgerschaps(vormend)onderwijs is. Een tweede dilemma betreft een persoonsgebonden vormgeving en de schoolmissie die daarmee lijkt samen te vallen. Deze vormgeving en uitvoering kent het voordeel dat de vormgevers zelfstandigheid behouden en zij erkenning van hun bijdrage ervaren. Echter, door een persoonsgebonden vormgeving en

een ruime formulering van de schoolmissie, ontstaat er een palet aan burgerschapspraktijken die geen samenhang of overeenkomsten lijken te hebben, hetgeen in een onoverzichtelijk geheel resulteert.

DISCUSSIE EN VERVOLGONDERZOEK

Deze bevindingen sluiten deels aan bij de resultaten van eerder onderzoek. De Onderwijsinspectie concludeerde in 2018 dat scholen worstelden met de vormgeving van het burgerschapsonderwijs, maar dat de eigen schoolomgeving daarop geen invloed had.² Dit onderzoek maakt deze worsteling concreet en laat zien dat verschillende actoren op en rondom een school wel degelijk invloed hebben op de vormgeving en uitvoering van het burgerschapsonderwijs. Dit onderzoek verkent een ecologische systeemtheorie en de schematische weergaven als constructieve instrumenten om de vormgeving in beeld te brengen en een eventuele heroriëntatie te formuleren voor bijvoorbeeld onderwijsinnovatie. Juist door een school vanuit haar eigen context te analyseren, wordt het mogelijk om onderzoeksresultaten om te zetten in handelingen die betrekking hebben op de school zelf. Voor scholen

is het van belang dat zij hun definitie en visie op burgerschap scherp voor ogen houden en wanneer een verandering in de vormgeving en/of praktijk van het burgerschapsonderwijs wenselijk is, zij de impact van de definitie en visie niet uit het oog verliezen. ♦

Noten

1. Ruben van Riel en Hanneke Tuithof, *Burgerschapsonderwijs en zijn omgeving*, Masteronderzoek, in: M&P 2019 (50) nr.7, pp.18-21.
2. Onderwijsinspectie, *Toezichtkader actief burgerschap*, 2018, p.2.

Ruben van Riel is afgestudeerd in Geschiedenis: educatie en communicatie aan de Universiteit Utrecht en schreef aldaar zijn masterscriptie over het vormgevingsproces van het burgerschapsonderwijs. Hanneke Tuithof is als vakdidacticus werkzaam bij het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis van de Universiteit Utrecht en was scriptiebegeleidster van Van Riel.

VOX populi

'MOETEN MAATSCHAPPIJLEER EN BURGERSCHAP MEER AANDACHT AAN HET KLIMAAT BESTEDEN?'

MBO-4-STUDENTEN VAN DE ROOI PANNEN IN TILBURG

BAS BANNING

LUCA (18)

LAAT LEERLINGEN ZELF EEN ACTIE BEDENKEN

'Eigenlijk wel. De regering heeft het daar ook over en dan vind ik het wel toepasselijk dat ze het ook in de les daarover hebben. Dat kan door een actie of zo, waarbij leerlingen zelf wat bedenken om iets voor het milieu te doen.'

LAURA (16)

NIET ELKE WEEK

'Ik snap wel dat het een onderwerp is waarover kan worden gesproken. Een keertje kan wel, maar niet elke week. Voor mij persoonlijk hoeft dat niet. We zijn toch bezig om het klimaat te vernachelen. We weten dat het fout gaat en we gaan er toch niet veel aan veranderen.'

JEAMIE (18)

NOOIT OVER GEHAD

'Ja, het klimaat is erg belangrijk, want we zijn afhankelijk van deze wereld. Ik vind dat het bij Loopbaan & burgerschap past, op een beetje speelse manier zodat mensen het leren inzien. Je kunt er niet vroeg genoeg mee beginnen. Ik heb het tijdens lestijd nog nooit met een van de docenten over het klimaat gehad.'

TYGO (16)

HOORT ECHT BIJ MAATSCHAPPIJLEER

'Ja, ik vind dat er te weinig aandacht aan het klimaat wordt besteed, terwijl het heel belangrijk is. Want als we niets doen is er straks op aarde geen leven meer mogelijk. Het gaat nu vooral over dingen die ons persoonlijk aanspreken, zoals alcohol. Bij mij op de middelbare school was er heel kort aandacht voor het klimaat. Het hoort echt bij maatschappijleer en burgerschap en ook bij een vak als geschiedenis.'

EERSTE NEDERLANDSTALIGE TIJDSCHRIFT OVER VAKDIDACTIEK MENS- EN MAATSCHAPPIJVAKKEN

NIEUWE DIMENSIES VOOR DOCENTEN MAATSCHAPPIJLEER

U bent een bevlogen docent en probeert zo goed mogelijk bij te blijven op je vakgebied, bijvoorbeeld door het lezen van deze *M&P*. Maar - zeg eens eerlijk - hoe vaak pakt u er eens een wetenschappelijk publicatie over vakdidactisch onderzoek bij? Dankzij het nieuwe blad *Dimensies* is dit een stuk gemakkelijker geworden.

KARIN PEUSENS

Hoofdredacteur Tessa de Leur is blij: 'De lancering van *Dimensies* krijgt veel aandacht. Eigenlijk nog veel meer dan we hadden verwacht.

Blijkbaar voorzien we in een behoefte die veel mensen nu voelen. *Dimensies* is het eerste en enige Nederlandstalige blad dat zich richt op onderzoek naar didactiek van de mens- en maatschappijvakken. Het blad wordt uitgegeven door het Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken (LEMM). Doel van het LEMM is het ontwikkelen en delen van vakdidactische kennis ten aanzien van de schoolvakken aardrijkskunde, economie, geschiedenis, maatschappijleer, filosofie en kunsttheorie.

Dimensies richt zich als gratis *open-source* tijdschrift op leerkrachten in het primair onderwijs, tweede- en eerste-graadsbevoegde docenten in het voortgezet onderwijs, vakdidactici en studenten aan lerarenopleidingen in het hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs. Ingezonden artikelen worden *peer-reviewed* door de redactie, die bestaat uit vakdidactici en docenten uit de uiteenlopende doelgroepen van het tijdschrift en door onderwijsonderzoekers uit Nederland en Vlaanderen.

Hoe is het idee voor *Dimensies* ontstaan?

'Er wordt veel onderzoek gedaan naar *evidence based* onderwijs, waardoor je nog beter les kunt geven. Dit onderzoek is echter vaak ontoegankelijk voor stu-

denten en docenten. Er wordt namelijk vooral in Engelstalige bladen gepubliceerd, die ook nog eens meestal alleen tegen betaling zijn te lezen. Dat is jammer, constateerden het LEMM, de Universiteit Utrecht en Fontys Hogeschool Tilburg. Ongeveer anderhalf jaar geleden bundelden we onze krachten, met het eerste nummer als resultaat.'

Wat willen jullie met *Dimensies* bereiken?

'We willen graag dat leraren de artikelen kunnen gebruiken als inspiratiebron voor hun eigen lespraktijk. Dat zal niet altijd even concreet zijn, want het is natuurlijk wel een wetenschappelijk blad, maar we zoeken wel naar onderwerpen die breed herkenbaar zijn in de mens- en maatschappijvakken. Door ook eens over de grenzen van je eigen vak heen te

kijken, kun je verrast worden door een aanpak van een ander vak. Daarnaast willen we bereiken dat wetenschappers ook in hun eigen taal en land een platform voor vakdidactisch onderzoek krijgen. Doordat onze artikelen aan wetenschappelijke standaarden moeten voldoen en *peer-reviewed* worden tellen ze mee als officiële wetenschappelijke publicaties.'

Waarin onderscheidt *Dimensies* zich van vakbladen als *M&P*?

'Vakbladen nemen meestal geen *hard-core* wetenschappelijke artikelen op en richten zich wat meer op de lespraktijk. *Dimensies* is wat theoretischer en richt zich bovendien op meerdere vakgebieden. Om het blad praktisch en actueel te maken, zijn ook een blog, een overzicht van recente publicaties en een rubriek over ontwikkelingen in andere landen opgenomen. Ten slotte willen we ook graag een rubriek waarin concrete lessen worden gedeeld die op basis van uitkomsten van wetenschappelijk onderzoek zijn gemaakt.'

Waarom zouden docenten maatschappijleer *Dimensies* moeten lezen?

'Docenten moeten het blad lezen omdat ze er nieuwe inzichten kunnen opdoen. Er is heel veel interessant vakdidactisch onderzoek dat in de hectiek van een school vaak langs je heen gaat. Door te kijken naar wat er didactisch in andere vakken gebeurt, kun je erachter komen dat je sommige zaken ook zelf kunt toepassen, of juist constateren dat je in jouw vak

flink vooroploopt. Dat is goed voor je professionalisering en kan je onderwijs verrijken. Bovendien is het hartstikke leuk. Zo staat er in het eerste nummer een Vlaams artikel over competenties rond burgerschap en duurzaamheid dat veel raakvlakken met maatschappijleer heeft. Verder is er een stuk over het bespreken van gevoelige kwesties, zoals slavernij, met behulp van objecten. De tekst is geschreven door historici, maar levert ook inzichten voor maatschappijleer op.'

Kunnen docenten maatschappijleer ook in *Dimensies* publiceren?

'In principe mag iedereen een artikel aanleveren, zolang het een verslag van een vakdidactisch onderzoek betreft dat voldoet aan de wetenschappelijke standaarden die op onze website staan. In de praktijk zijn de meeste docenten niet met dergelijk onderzoek bezig, maar publicaties vanuit professionele leergemeenschappen of een excellent afstudeeronderzoek zouden wel aan deze standaarden kunnen voldoen - en voor de rubriek over op vakdidactisch onderzoek gebaseerde lessen is input vanuit docenten maatschappijleer natuurlijk meer dan welkom.' ♦

Meer informatie over *Dimensies* vindt u op de website: www.dimensies.nu.

Karin Peusens is docent maatschappijleer bij het Pax Christi College in Druten en redactielid van Dimensies.

DEMOCRATISCH LABORATORIUM VAN START

DIEPGANG VOOR DE DOCENT

Het DemocratieLab van ProDemos is bij docenten maatschappijleer, die weleens met hun leerlingen buiten de muren van hun eigen school komen, zeker bekend. Het is een interactieve tentoonstelling waarin leerlingen kunnen onderzoeken wat hun houding ten opzichte van de democratie is. Nog onbekend is het Democratisch Laboratorium van de Radboud Universiteit in Nijmegen, dat met name interessant is voor maatschappijleerdocenten.

LIEKE MEIJS

Het spel Demos

In tegenstelling tot het DemocratieLab is het Democratisch Laboratorium niet door leerlingen te bezoeken, maar is, gezien de andere doelen die zij beogen, voor docenten maatschappijleer de moeite waard om kennis van te nemen. Op 8 mei aanstaande is de kick-off meeting op de Radboud Universiteit waarbij maatschappijleerdocenten van harte welkom zijn.

WETENSCHAPPERS

De Radboud Universiteit is een samenwerkingsverband gestart van wetenschappers die onderzoek doen op het gebied van democratie. Met behulp van een startsubsidie bieden zij hun diensten aan aan allerlei maatschappelijke groepen, zoals ondernemingsraden, docenten maatschappijleer, jongerengroeperingen en leerlingenraden. Vanuit een idee van een leven lang leren verzorgen zij werkbijeenkomsten en lezingen. De deelnemers van het Democratisch Laboratorium zijn ook actief in het maatschappelijk debat rond democratie in de Nederlandse samenleving zelf.

ACTIVITEITEN

Tijdens de kick-off meeting op 8 mei biedt het Democratisch Laboratorium een programma aan met een lezing over democratie, workshops en de mogelijkheid om het spel *Demos* te spelen. Meer informatie over de bijeenkomst en aanmelding hiervoor vindt u op pagina 13 van dit vakblad. Vanuit het Democratisch Laboratorium zal de behoefte worden gepeild aan cursussen voor docenten maatschappijleer, maar ook voor ondernemersraden. Zo kunnen resultaten van recent wetenschappelijk onderzoek (onder andere op het gebied van het functioneren van het politieke systeem, dat zich richt op welke onvrede onder welke groeperingen heerst) onderdeel uitmaken van een nascholingscursus voor docenten maatschappijleer.

Op 14 april levert het Democratisch Laboratorium ook een bijdrage aan een avond over *Het einde van de democratie* in het kader van de Maand van de Filosofie.¹ Het huidige systeem lijkt te kraken onder populisme, nepnieuws en een immer uitdijende kloof tussen politiek en burger. Hoe krijgen we de burger weer inhoudelijk betrokken bij politiek? Ook hier zal het spel *Demos* worden gepresenteerd. ♦

DEMOS

Het door het Democratisch Laboratorium ontwikkelde spel *Demos* beoogt leerlingen spelenderwijs inzicht te geven in hoe democratie in brede zin werkt en waar het bij democratische besluiten om draait.²

Iedere leerling krijgt een *karakterkaart* met een persoonsbeschrijving, zoals een rijke hoogopgeleide IT-medewerker. Op die kaart staat ook wat deze persoon belangrijk vindt: veiligheid, economie, zorg of milieu, weergegeven in een aantal iconen per gebied. Een van de leerlingen is minister-president die met voorstellen komt. Het spel wordt in drie rondes van in totaal 30 minuten gespeeld, waarin per ronde een *voorstelkaart* op tafel komt waarover moet worden gediscussieerd. Dat doen twee voorstanders en twee tegenstanders vanuit hun eigen *karakterkaart*. Een voorbeeld van een *voorstelkaart* is:

VOORSTELKAART

Bedrijven krijgen van de overheid meer ruimte om zelf te bepalen hoe ze aan alle afspraken over het milieu voldoen.

Leerlingen ervaren zelf dat hun groepsbelang met de belangen van andere groepen botst en met het algemeen belang kan conflicteren. Ze moeten gezamenlijk aan de slag om hierover een compromis te sluiten.

Er zijn verder nog twee ingrepen mogelijk om het spel meer dynamiek te geven. Zo kan er een *gebeurteniskaart* worden ingebracht.

GEBEURTENISKAART

Er heeft een schandaal plaatsgevonden. De minister-president wordt per direct vervangen. Zijn plaats schuift door naar een andere leerling die minister-president wordt en een nieuwe voorstelkaart mag neerleggen.

Ook kan er een *grondwetswijziging* plaatsvinden. Het spel dat eerst volgens de regels van representatieve democratie werd gespeeld, gaat nu verder volgens de regels van directe democratie, waarbij iedere leerling een stem heeft. Leerlingen ervaren dan zelf wat het verschil is in uitkomst van het debat bij de een of bij de andere vorm van democratie. Na de speelrondes volgt de puntentelling. Iedere leerling krijgt een punt als het aangenomen voorstel iconen heeft van terreinen die ook op zijn/haar karakterkaart voorkomen.

Het spel is de opmaat tot een gesprek over wat democratie is, welke structurele kenmerken het kent en hoe macht in dit spel de kern vormt.

SPEL WORDT DIGITAAL

Het eerste prototype van het spel *Demos* is ontwikkeld voor het mbo en legt veel nadruk op debatvaardigheden en het beargumenteren van een eigen mening. De bedoeling is om meerdere digitale versies te maken die ook geschikt zijn voor het voortgezet onderwijs en waarin de docent zelf ook nog allerlei keuzen kan maken (een digitale versie kan bovendien een interessante optie zijn voor docenten die niet in de gelegenheid zijn om jaarlijks met hun leerlingen naar Den Haag af te reizen).

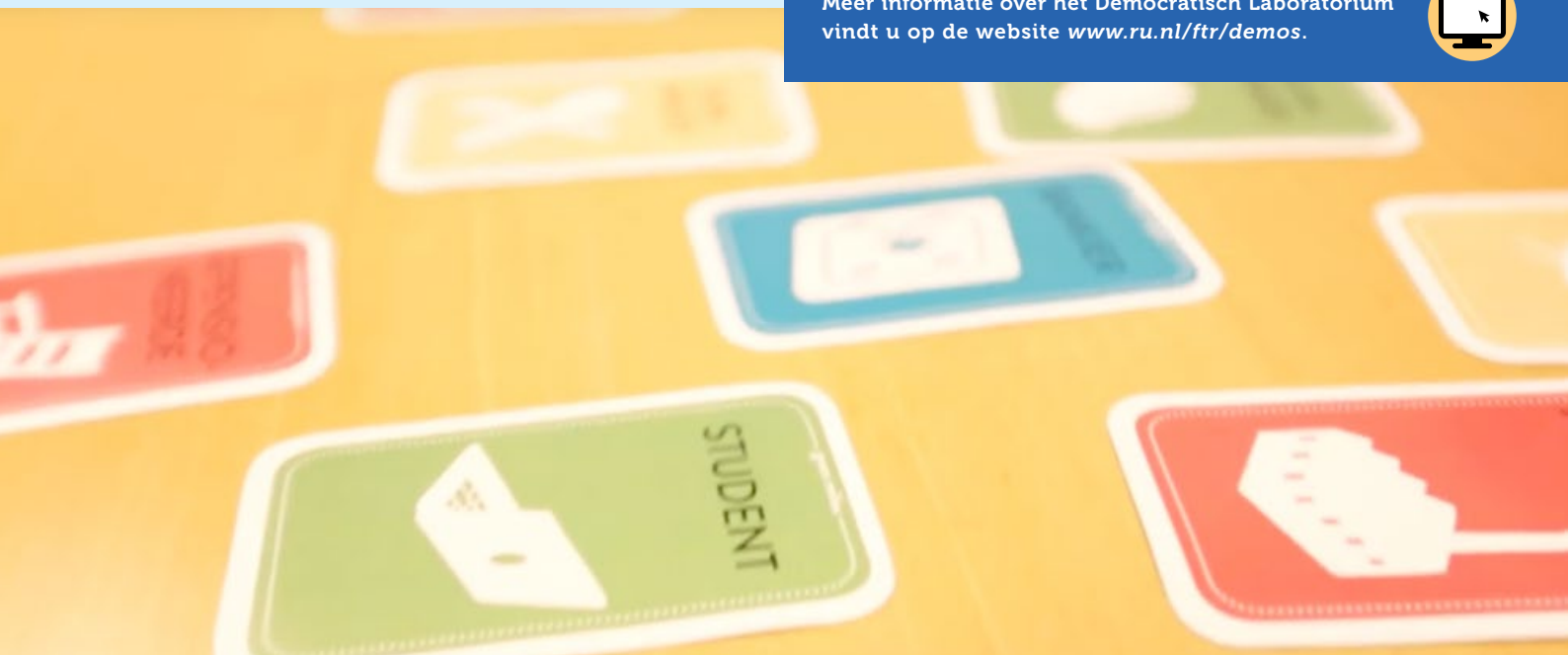
Het prototype van *Demos* gaat over democratische besluitvorming in brede zin, maar voor het vak maatschappijleer zou het spel iets meer vakinhoud kunnen gebruiken. In een van de digitale versies van het spel zouden ook standpunten van politieke partijen over de genoemde terreinen kunnen worden meegenomen. In de bijeenkomst van 8 mei zijn docenten in de gelegenheid om suggesties voor deze digitale versies te doen.

Noten

1. Zie voor meer informatie de agenda op www.maandvandenfilosofie.nl.
2. Het spel *Demos* is te bestellen via www.leslab.nl/demos.

Lieke Meijs is oud-redacteur van M&P.

Meer informatie over het Democratisch Laboratorium vindt u op de website www.ru.nl/ftr/demos.

RECENSIES

EUROPEANISERING EN ZIJN TEKORTKOMINGEN

Anti-EU-populisme lijkt met de Brexit en de Hongaarse premier Viktor Orbán een niet te missen fenomeen. De Europese Unie lijkt aan het eind van haar latijn. Niet als het aan de denker Ivan Krastev ligt: ook *Na Europa* is er nog hoop voor deze Europese samenwerking. *M&P* las twee van zijn meest recente boeken: *Na Europa* (oorspronkelijke uitgave *After Europe*, 2017) en *Falend licht* (met Stephen Holmes, 2019).

KOEN VOSSEN

De Europese Unie heeft diverse crises doorleefd. De bankcrises en de vluchtelingen-crisis zijn in dat verband van cruciaal belang om de negatieve opvattingen over de Europese Unie te begrijpen. De bankcrises heeft Griekenland als een 'gecastreerde democratie' achtergelaten; democratisch zolang niemand zich met de opgelegde economische en financiële regels uit West-Europa bemoeit. De vluchtelingen-crisis veroorzaakt een grote demografische angst in een ontvolkt Hongarije en Polen. De hoogopgeleiden en liberaalgezinden hebben de voormalige Sovjetstaten achtergelaten en zijn al naar de West-Europese steden vertrokken, aldus Ivan Krastev in 2017. Is de Europese Unie door deze crisis doodgebloed? Marine le Pen pretendeert dit en voegt eraan toe: 'Maar ze weet dat nog niet'. Ivan Krastev daarentegen ziet juist meer politieke gemeenschap, aangezien de orde waarin wij leven door de populistten niet meer als vanzelfsprekend wordt ervaren. Hij ervaart de problemen van de Europese Unie als een kwestie van flexibiliteit en tijd, opdat populistten ten behoeve van de Europese Unie worden 'omgekocht'. U leest het goed: omgekocht en niet verslagen.

IMITATIE

De Duitse filosoof Theodor Adorno stelde het al: (nieuw) rechts-radicalisme is niet te begrijpen vanuit ideologie, maar vanuit de politieke psychologie. In navolging hiervan analyseren Krastev en co-auteur Stephen Holmes de Midden-Europese rechts-populisten als ware psychiaters aan de hand van de imitatieleer van René Girard. Na de val van de Berlijnse Muur hebben voormalige Sovjetstaten, al dan niet vrijwillig, het westerse model van democratie geïmiteerd, met als doel gelijkwaardige gesprekspartners met EU-lidstaten te worden. Girard toonde al in de vorige eeuw aan dat het imiteren van doelen en identiteiten catastrofale gevolgen voor de identiteit van de imitator heeft. Zie hier: de voedingsbodem voor het anti-EU-populisme van Polen en Hongarije.

HYPOCRISIE

Duitsland leek de universele mogelijkheid tot democratisering te vertegenwoordigen. Na twee Wereldoorlogen was West-Duitsland eindelijk een volwaardige democratie. Dat veel voormalige nazi's nog in de besturen zaten is vergeten en verzwegen. De eenwording van Oost- en West-Duitsland toont direct de hypocrisie en de machtsongelijkheid aan. Waar West-

Duitsland in den beginne geen 'zuivering' kreeg, dienden de Oost-Duitsers wel van de verderfelijke ideologische voormannen te worden gezuiverd, aldus Krastev en Holmes. Het is een ontwikkeling die de auteurs over de hele Europese Unie neerleggen: het Westen dicteert het Oosten alsof hij de baas is; van de ene onderdrukking naar de andere.

HOOPVOL

De woede van de Midden-Europese populist richt zich, volgens Krastev en Holmes, vooral op post-nationale individualisme en kosmopolitisme. Deze West-Europese ideologie kan ervoor zorgen dat de natie staat en het thuis van een bevolking kan verdwijnen. Viktor Orbán zei het al: 'De liberale democratie is er niet in geslaagd gezinnen tegen schulden-slavernij te beschermen en publiek eigendom publiek te houden. Kosmopolieten en voormalige communistische-opportunisten hebben zich door europeanisering kunnen verrijken en het land arm en alleen achtergelaten'. Het is niet voor niets dat Krastev door Europese beleidmakers massaal wordt gelezen. Hij schrijft verfiend, belezen en pijnlijk scherp. Gevestigd in Wenen en zelf afkomstig uit Oost-Europa weet hij twee werelden te verenigen en hoopvol te blijven. Het werk van Krastev is geen gemakkelijke kost, maar door zijn politiek-psychologische inzichten een must om te lezen. ♦

Ivan Krastev, NA EUROPA, Boom, Amsterdam, 2018, 128 bladzijden

Ivan Krastev en Stephen Holmes, FALEND LICHT. HOE HET WESTEN DE KOUDE OORLOG WON MAAR DE VREDE VERLOOR, Boom, Amsterdam, 2019, 288 bladzijden

IVAN KRASTEV & STEPHEN HOLMES

Falend licht

Hoe het Westen de Koude Oorlog won maar de vrede verloor

atlas contact

STOOMCURSUS ECONOMIE

Een boekje dat in kort bestek het leven en werk van de, na Adam Smith, bekendste econoom aller tijden, John Maynard Keynes (1883-1946) behandelt.

De kleine Keynes is ideaal voor de docent maatschappijleer die niet al te veel kaas van economie heeft gegeten, maar op dit terrein de leerlingen wel van repliek wil kunnen dienen. De schrijvers zien namelijk ook nog kans de klassieke economische leer, die Keynes ter discussie stelde, uit de doeken te doen. Zijn kernpunt is dat staatshuishouding geen gezinshuishouding in het groot is. Politici die dat betoogden ('het huishoudboekje moet kloppen') waren voor hem een gruwel. Als de economie ontspoord, kan men er niet op rekenen dat die zich automatisch herstelt, zoals de klassieke economen beweerden. In crisistijd moet de overheid niet afwachten en bezuinigen, maar investeren om verdere vraaguitval te voorkomen; bijvoorbeeld door de bouw te stimuleren (Stef Blok werd in 2012 minister van Volkshuisvesting, en deed het omgekeerde). Bezuiniging verdiept de crisis, verstandige investeringen werken als multiplier, waarbij de ene activiteit de volgende oproept. Toename van de staatsschuld mag in crisistijd, tijdens hoogconjunctuur kan aflossing volgen. Keynes was analyticus, geen gelovige. Hij benadrukte dat zijn theorie werkte voor de crisis van zijn tijd. In een andere situatie was misschien een variant nodig. Tijdens de oorlog diende hij de Britse regering en stond hij mede aan de wieg van het naoorlogse financieel stelsel. Naast een groot theoreticus was hij een man van de praktijk. Na 1945 bewees vrijwel iedere econoom lippendienst aan hem, maar de quasi nauwkeurige modellen van die tijd met pseudovoorspellende waarde had hij altijd vervloekt. Na 1970 werden hij en overheidsingrijpen door Milton Friedman en volgelingen verguisd (neo-klassieke school, overladen met Nobelprijzen). Toen in 2008 de geliberaliseerde markt in een vrije val terecht kwam, tot ongelof van Friedmans gelauwerde navolgers, kreeg Keynes eerherstel. Barack Obama hield zich met succes aan zijn recept, tot het Congres hem terugfloot. Binnen de Europese Unie beperkte de overheid zich tot de bankensector en kneep de rest van de economie met botte bezuinigingen af. Keynes draaide zich om in zijn graf. *WB*

Harry van Dalen en Kees Koedijk, *DE KLEINE KEYNES, ZIJN VOORUITSTREVENDE VISIE SAMENGEVAT*, Business Contact/Atlas Contact, Amsterdam, 2018, 87 bladzijden

ELLIE VERTELT

Sinds haar deelname aan *Wie is de Mol* in 2016 is Ellie Lust een bekende politievrouw. Nadat ze voor een televisiecarrière afscheid van de politie moest nemen, kijkt ze terug op haar politieloopbaan.

Ellie Lust is een no-nonsenspolitieagente. Vanaf eind jaren tachtig start ze bij de Amsterdamse politie en doorloopt verschillende afdelingen om als woordvoerder te eindigen. In *Mijn jaren bij de politie* beschrijft ze haar politiewerk, de saaie, heftige en grappige gebeurtenissen. Ook schrijft ze over haar eigen achtergrond en coming-out en haar werk voor Roze in Blauw, een netwerk dat zich inzet tegen homogeweld. Daarvoor gaat Lust op bezoek in landen waar heel anders tegen homo's wordt aangekeken. Het boek heeft een hoog anekdotisch karakter, daardoor krijg je een beeld van wat het werk van een politieagent inhoudt en de saamhorigheid en verantwoordelijkheid die bij de politie horen; zoals de keer dat ze na een dodelijk ongeval met een kind met een zwaar vermoed op bezoek moet bij diens ouders om het slechte nieuws te vertellen. Ook vertelt ze wat het met je doet als je vol adrenaline achter een dief aan rijdt of rent. *BB*

Ellie Lust, *MIJN JAREN BIJ DE POLITIE*, Ambo/Anthos, Amsterdam, 2019, 192 bladzijden

NOG MEER DEMOCRATIE

Claudia de Breij poneerde tijdens haar oudejaarsshow een even beknopte als werkbare definitie van democratie. Desondanks blijven wetenschappers zich er het hoofd over breken.

De stroom publicaties over democratie begon na de Oudheid in de achttiende eeuw weer op stoom te raken, aanvankelijk zonder de term zelf te gebruiken. Sindsdien gaat die stroom ongebreideld door. *De democratie denken* bestaat, na een inleiding, uit een achttal opstellen over democratie, deels theoretisch, deel meer praktisch van aard. Als afsluiting volgt een interview met de auteur. Deze Franse historicus/filosoof stelt dat democratie altijd in ontwikkeling is en men niet langdurig op zijn lauweren kan rusten. Eigen aan de democratie is dat er hoge verwachtingen worden gewekt. Als die niet waar worden gemaakt, volgen teleurstelling en ongenoegen. Er zijn vele redenen waarom verwachtingen niet uitkomen. Verkiezingen lokken ijdele beloften uit, maar zonder die beloften lijkt verkiezingssucces uitgesloten. Beloften worden soms gedaan in tijden van hoogconjunctuur, terwijl het werkelijk beleid bij economische neergang plaatsvindt. Dat levert een voedingsbodemp voor wantrouwen in de politiek op, waarbij ook de democratie als zodanig het hard te verduren kan krijgen. Toch is dat voortdurende wantrouwen van kritische burgers en groeperingen van wezenlijk belang voor het functioneren van de democratie. De auteur ziet het opkomend populisme daarom niet alleen als een negatieve factor. Het gaat om een vorm van tegendemocratie die de werkelijke democratie bij de les kan houden. Niet van gevaar ontbloom, want als wantrouwen de overhand krijgt, komt het democratisch stelsel zelf in gevaar. In dat stelsel is de meerderheid in principe doorslaggevend, maar die mag het niet alleen voor het zeggen krijgen. Bij allerlei zaken (van televisiestations tot ziekenhuizen en rechtbanken) is onpartijdigheid een belangrijke vereiste. Toch moeten we ook daar helder hebben waarom ze buiten democratische controle vallen en aan wie ze dan wel verantwoording schuldig zijn. Democratie moet iedereen dienen, stelt de auteur, maar hij blijft tobben over de relatie tussen iedereen en de meerderheid. *WB*

Pierre Rosanvallon, *DE DEMOCRATIE DENKEN, WERK IN UITVOERING*, Vantilt, Nijmegen, 2019, 232 bladzijden

Freek Gruijters | www.nvln.nl

● NVLM 50 JAAR

Ter ere van ons vijftigjarig bestaan hebben we een prachtig boekje uitgebracht met bijdragen van een tal van vakprominenten en anderen die onze vakken een warm hart toedragen. Wij danken Ivo Pertijs nogmaals hartelijk voor de eindredactie. Deelnemers aan de Docentendag maatschappijleer hebben het boekje uitgereikt gekregen. Het boekje is voor NVLM-leden gratis te bestellen. Informatie hierover kunt u vinden op <https://nvln.nl/nvln/50jaar>. Hier is tevens een pdf-versie van het boekje te vinden.

● SAMENSTELLING BESTUUR

Tijdens onze Algemene ledenvergadering op donderdag 13 februari hebben we afscheid genomen van Riemer Bouwmeester, Niels Dekker en Coen Gelinck. De vereniging is hen veel dank verschuldigd voor hun jarenlange inzet voor de vereniging en onze vakken. Een speciaal woord van dank richten we aan Coen Gelinck (die met een korte onderbreking) sinds 2001 in het bestuur zat, waarbinnen hij verschillende functies bekleedde (secretaris, vicevoorzitter en voorzitter a.i.). Dankzij Coen kan geen politicus of ambtenaar in Den Haag meer om onze vakken en vereniging heen. Gelukkig blijft het bestuur wel op sterkte: Marcel Mooijman werd tot nieuwe voorzitter verkozen. Daarnaast namen Gijs Abrahams, Martijn Blom, Koen Hoondert, Chiel Huijskes, Jasper Rijk en Koen Vossen zitting in het bestuur. U vindt de actuele bestuursamenstelling op www.nvln.nl.

● PROFIELWERKSTUKWEDSTRIJD 2020

Tot en met 1 april kunt u nog profielwerkstukken maatschappijwetenschappen nomineren voor de NVLM-profiel-werkstukwedstrijd 2020. Bent u ervan overtuigd dat uw leerlingen een parel van een profielwerkstuk hebben gemaakt, dan kunt u hen via het aanmeldformulier op onze website nomineren. De ingezonden werkstukken worden beoordeeld door een vakkundige jury bestaande uit docenten die werkzaam zijn op universiteiten en hogescholen. Winnende leerlingen worden in het zonnetje gezet met een mooie prijs op een bijzondere locatie. Zie voor meer informatie: www.nvln.nl/wedstrijd.

● EXAMENBESPREKINGEN

De data voor de examenbesprekingen zijn bekend. Alle besprekingen vinden plaats in Utrecht. Noteer ze alvast in uw agenda:

- **vmbo-gl/tl: woensdag 20 mei;**
- **havo: maandag 18 mei;**
- **vwo: woensdag 20 mei.**

De exacte locaties en tijden worden later bekendgemaakt.

BART

BURGERSCHAP

Als docent maatschappijleer ben ik verantwoordelijk voor het burgerschapsonderwijs binnen de opleiding waar ik werk. Het doel van Burgerschap is om, naast beginnend professionals ook 'goede burgers' af te leveren die een beetje wegwijs zijn in onze democratische rechtsstaat en vooral ook weten in wat voor maatschappij we leven. Diversiteit vind ook ik enorm belangrijk. Het zal echter een andere diversiteit zijn dan Frans Timmermans met zijn 'Diversity or war' bedoelt, maar wat ik het meest belangrijk in diversiteit vind is de diversiteit van meningen, inzichten en visies. Diversiteit op basis van inhoud, kennis en ervaring, en niet op basis van afkomst of de hoeveelheid pigment in je huid.

Daar waar er studenten zijn die denken dat de wereld maar 52 landen kent omdat er ook 52 weken in een jaar zitten, levert de ander een fantastisch uitgewerkt maatschappelijk probleem in waar kennis en visie vanaf druipen. Burgerschap als vak waar leerlingen in het dagelijks leven echt iets aan hebben, direct kunnen toepassen en met elkaar in gesprek raken. Doodzonde is het dan ook dat Burgerschap enkel een inspanningsverplichting kent en geen resultaatverplichting. Daarmee degradeer je het vak.

Een aantal weken geleden keek ik *Jinek* - geen idee waarom ik toch steeds die fout maak - en daar zag ik een onderwijsbestuurster die over een 'duivels dilemma' sprak. Er was namelijk een student die een docent met een doorgeladen pistool had bedreigd. Het dilemma was aangifte doen of niet. Mevrouw vond het een 'duivels dilemma' omdat deze student misschien wel minder perspectief voor de toekomst zou hebben en in de criminaliteit zou kunnen belanden als aangifte zou worden gedaan. Enorm mooi hoor, die politiek correcte pedagogische bubbel van hoop, maar een paar lesjes burgerschap zouden hier niet misstaan, denk ik. Welkom in 2020, waar waarden en normen hebben plaatsgemaakt voor credits en respect. Die krijg je niet, mevrouw, die moet je verdienen. Schrijnend om te zien hoe ver je van de realiteit af kunt staan. Burgerschap is dat vak waar jij jouw soms schattige en naïeve wereldbeeld kunt toetsen en in de hedendaagse democratische rechtsstaat leert leven. Laten we van Burgerschap toch alsjeblieft een resultaatverplichting maken, voor zowel student als onderwijsprofessional, zodat we allemaal toch eens even met beide beentjes op de grond komen te staan.

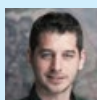
BART VAN DEN HANENBERG | mbo-docent

M&P

MAATSCHAPPIJ & POLITIEK

is een uitgave van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

REDACTIE

Ivo Pertijs
hoofd-
redacteurBas
BanningMarian
van den
BergeWolter
BlankertRianne
BrinkKoen
DogteromVincent
de GeusKoen
Vossen

COLUMNISTEN

Stef van
der LindenBart van den
Hanenberg

EINDREDACTIE Maarten Cras

ART DIRECTION

Jenny Kan | jenniness.com

OPMAAK

Lidewij Spitshuis | lidewij.net

OMSLAGFOTO Rijksoverheid

DRUK EDG Media

UITGEVER ProDemos

REDACTIESECRETARIAAT

ProDemos, Hofweg 1H
2511 AA Den Haag
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl
www.maatschappijenpolitiek.nl

ABONNEMENTSPRIJZEN M&P

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl

NIEUWE ABONNEMENTEN

Nieuwe abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht. Meld u aan via www.maatschappijenpolitiek.nl/abonnements.

Abonnees kunnen adreswijzigingen doorgeven door een e-mail te sturen aan m&p@edg.nl.

AUTEURSRECHT

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van de tekst van het leerlingmateriaal, indien dit geschiedt zonder winstoogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden vermeld.

ADVERTENTIES

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl.
Of op aanvraag bij de uitgever,
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl

KOPIJ EN MEDEDELINGEN

Bijdragen naar het redactiesecretariaat.

2020

DOCENTENDAG

